

BOXTEL, ONTSTAAN EN FRAGMENTEN GESCHIEDENIS

© Ruud van Nooijen, Boxtel - versie: 6 januari 2020 (artikel begonnen op : 7 december 2014)

Vada Buchestelle

Boxtel wordt geacht te zijn ontstaan aan een **vada**: een doorwaadbare plaats in een rivier, ook wel **voorde** of op z'n Brabants *unne waaistap* genoemd. Vada is het thans een van de oudste bekende Nederlandse woord, dateert van ca. 108 na Chr. en stamt van **Publius Cornelius Tacitus**, Romeins geschiedschrijver. In Boxtel betrof die vada een doorwaadbare plaats in laaglandbeek de **Dommel**. Later is hier een brug gekomen, die bekend is geworden onder de naam **Zwaanse brug**, naar de gelijknamige herberg die aan de overzijde van Boxtel binnen lag, aan de zijde van wat toen heette het **zandpad naar Oirschot**, later **Ossepad** geheten en tegenwoordig bekend als **Prins Hendrikstraat**. Een vroegere benaming voor deze brug is **Oude brug**, of **Groote Brugge**. De brug ontleent zijn naam aan de oude herberg en brouwerij **De Zwaan**, die was gelegen aan de zijkant van Boxtel Buiten (huidige Stationsstraat). In 1516 bestaan herberg en brouwerij reeds, want er is sprake van *een huys aen die Groote Brugge by den Zwaen*. Pas in de 18e eeuw krijgt de brug haar definitieve naam: Zwaanse Brug.¹

Omstreeks 1837 was de toenmalige brug versleten en werd vervangen door een nieuwe. Deze hield het uit tot herfst 1944: toen werd de brug op 24 oktober door de Duitsers opgeblazen. De brug zoals we die thans kennen dateert van kort na de Tweede Wereldoorlog en werd op 22 februari 1948 in gebruik genomen. Rechtsaf liep een zandweg richting van de twee dubbele watermolens op Dommel en Smalwater. Rechtdoor lag een slingerende zandweg (nu deel Stationsstraat en verder Breukelsestraat) door **Br(e)ukelen** in de richting van het Smalwater of Molengraaf (omstreeks 1200 gegraven) om van daar via de burg verder richting Esch, Vught, 's-Hertogenbosch en verder noordwaarts te voeren.

Aan de andere zijde van de Zwaanse brug begon de **Rechterstraat**². Na ruim één kilometer begon bij een zijweg van zandwegen de route naar het zuiden. Rechtdoor richting Schijndel (vroegere **Nieuwstraat**), naar rechts lag de Maastrichtsestraat (thans fietsroute), die via Onrooi en Kasteren richting Sint-Oedenrode voerde en verder naar Maastricht. Wat tegenwoordig de Rechterstraat is, was reeds in 1480 verhard. De verharding geeft het belang van de weg aan.

Boxtel was met die vada en latere brug onderdeel van de doorgaande route van noord naar zuid vice versa. Het belang van deze doorgaande route wordt onderstreept door het feit dat de Rechterstraat reeds zeer vroeg was verhard, in een periode dat veel grotere plaatsen of steden dan Boxtel niet één verharde weg binnen de bebouwde kom telde.

---

¹ *Baanderheren, boeren & burgers*, Jean Coenen, Uitgeverij Aeneas Boxtel, 2004, blz. 125.

² Rechterstraat, gelegen tussen Zwaanse Brug en Brederodeweg. Oude/voormalige namen: vóór 1480:

Langestaat; 1480: **Lange Steenstraat** [dus verhard!]; 1673: **Regte Steenstraat**; ± 1765: **Regte Straat** (bron: P. Dorenbosch, *Boxtel in oude ansichten*, 1979).

Reizen was in die tijd een hachelijke zaak. Niet alleen ontbraken bij veel rivieren bruggen, de wegen zelf verdienden die naam meestal nauwelijks en waren van tijd tot tijd soms weken achtereen onbegaanbaar door regen, ijs en overstromingen. Het was ook gevaarlijk door rondzwervende wolven en roversbenden. Waarschijnlijk is langs deze route de eerste bebouwing van het centrum van Boxtel ontstaan en werden er bedrijfsmatige activiteiten gevestigd, zoals een herberg, smederij, etc. In die eerste fase leverde de hoge waterstand in het centrumgebied hierbij nog de nodige problemen op. Met betrekking tot de doorgaande weg door Boxtel: het zou nog duren tot april 1742 voordat de stad 's-Hertogenbosch het initiatief nam, na verkregen goedkeuring van de Staten-Generaal, om een aanvang te maken met wat moest worden een steenweg van 's-Hertogenbosch naar Luik. Het eerste traject tot aan Best was in 1745 gereed. Daar lag de aanleg door meerdere oorzaken decennialang stil. In het door de Staten-Generaal aan de stad 's-Hertogenbosch verleende octrooi werden twee mogelijkheden geopperd om de weg Boxtel binnen te voeren. De ene betrof *langs de molen* (de toenmalige houten standerdmolen aan de Bosscheweg, niet ver van de huidige rotonde Munsel), of via *Brukelen* (de oude route) en vandaar richting *Zwaansche brug*. Aangezien de eerste optie goedkoper uitviel, werd daar voor gekozen: de weg werd aangelegd recht op de Sint-Petrustoren.

Het centrum van Boxtel met herbergiers, paardenstallingen, smeden, wagenmakers, brouwerijen, winkeliers profiteerden aldus van alle bedrijvigheid die het doorgaande en pauserende verkeer met zich meebracht. De weg voerde zo via Bosscheweg, Clarissenstraat, Markt, Kruisstraat³, Rechterstraat en Fellenoord en Eindhovenseweg verder richting Best en Eindhoven. Het gedeelte van de straatweg door het centrum van Boxtel werd eigendom van de stad 's-Hertogenbosch - die ook voor het onderhoud zorgde - en zou dat blijven tot op woensdag 12 april 1893, toen dit weggedeelte weer werd overgedragen aan de Gemeente Boxtel. Recent is gebleken dat Boxtel ouder is dan eerder werd aangenomen. Medio 2007 werd een tweetal gave potjes opgegraven die stamden uit de late brons- of vroeger ijzertijd. Ze worden gedateerd op 1.000 tot 700 jaar vóór Christus.

Beukenheuvel

Op de plaats waar thans de Sint-Petrusbasiliek staat lag van oudsher een natuurlijke hoogte. Daar moeten ook beuken hebben gestaan en zo ontstond waarschijnlijk de naam

Buchestelle: een van overstroming gevrijwaarde plaats waar beuken staan. De naam werd ook wel geschreven als Beukestella en komt als zodanig voor het eerst in een document in 1144 voor.

Andere oude benamingen voor Boxtel luiden: **Bocstelle, Boestele, Bocstel, Boucstele, Bucstel, Boextel**. De loop van de Dommel lag ooit in de directe omgeving van waar thans de toren van de Sint-Petrusbasiliek staat (zie verderop ook het kaartje). De eerste heren van Boxtel zullen de daar aanwezige natuurlijke hoogte verder hebben opgehoogd. Door het graven van een gracht en deels gebruik te maken van meanders van de Dommel, werd de

---

³ **Kruisstraat**, gelegen tussen Rechterstraat en Markt: Oude, voormalige namen: **Kortestraat**; 17e eeuw **Korte Steenstraat** dus verhard; naam bestaat/ wordt gebruikt in 1899 (ansichtkaart); Medio jaren 20 20e eeuw onderdeel van **Bosscheweg**. Straatnaam Kruisstraat opnieuw ingevoerd per 1-1-1949. In de Kruisstraat lag van oudsher het **Leugenbruggetje** over een Binnendommeltje.

hoogte aldus een eiland, waarop omstreeks 1050 waarschijnlijk een **motteburcht** werd gebouwd⁴.

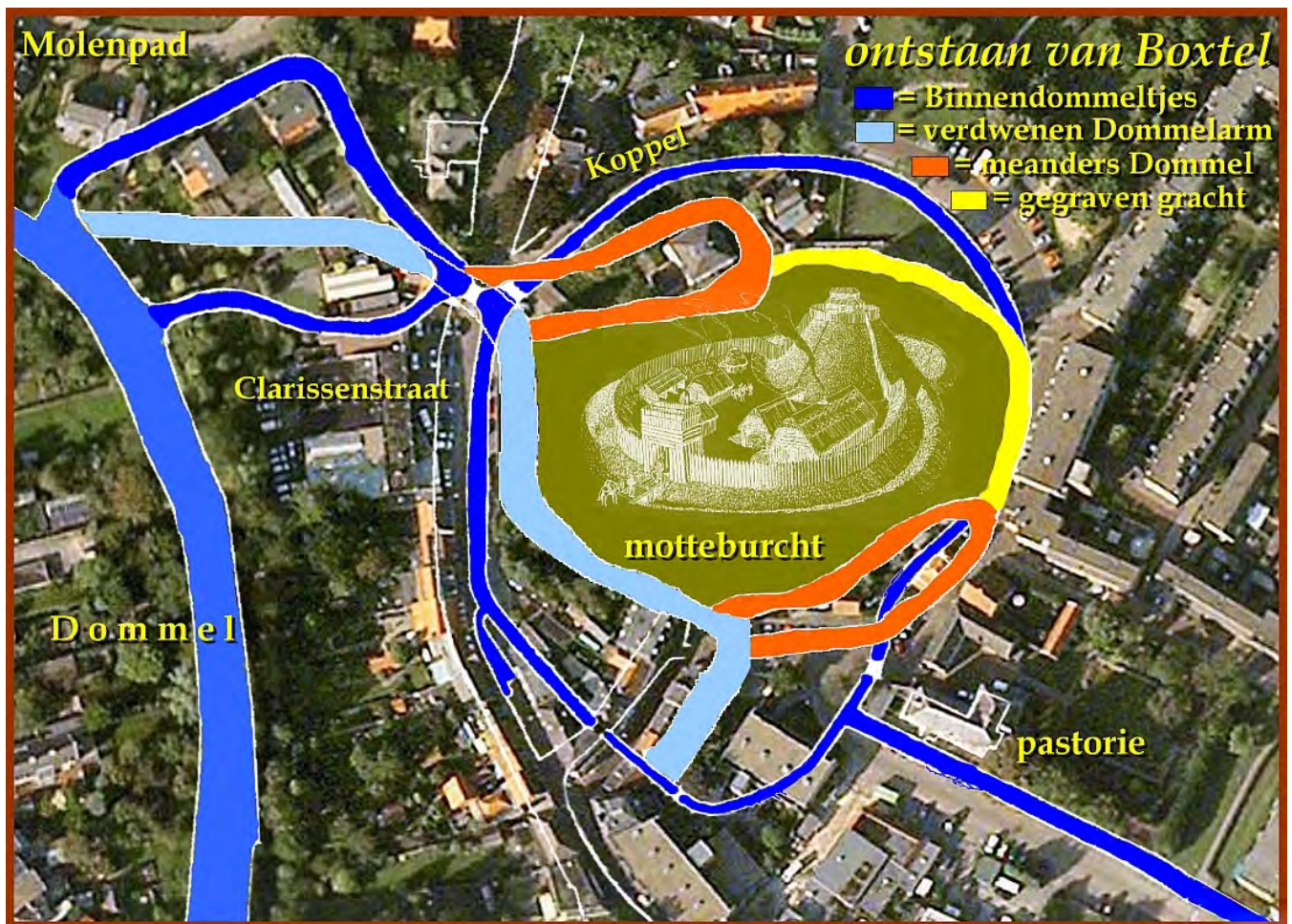

Voorbeeld van een motteburcht of mottekasteel. Ze ontstonden vanaf ongeveer het jaar duizend na Christus. Motte stamt van het woord mota dat aarde of kluit turf betekent (Fr. motte: kluit, klomp, heuvel). Een motteburcht werd gebouwd op een geheel of gedeeltelijk kunstmatige heuvel waarbij de hoofdburcht in hout of steen werd gebouwd. Rondom de heuvel lag vaak een ruim binnenplein dat omgracht was en aan de binnenzijde voorzien van een aarden wal met een palissade (aaneengesloten rij in de grond geplaatste palen of staken, vaak aan bovenzijde voorzien van een punt teneinde er overheen klimmen te bemoeilijken) Als toegang was er vaak een apart poortgebouw en brug aanwezig. Op het binnenplein bevond zich de voorburcht met woon- en/of dienstvertrekken, eveneens in hout en/of steen gebouwd. Hoofd- en voorburcht waren soms ieder apart omgracht. Tot de bijgebouwen behoorden spiekers of spijkers (schuren die dienden als opslagplaats voor o.a. voedsel). Onnodig te zeggen dat ergens op het omheinde terrein tevens één of meer waterputten aanwezig waren. Een motteburcht was dus een versterkt en beveiligd huis dat in geval van een twist of oorlog verdedigd kon worden tegen aanvallers. Zo'n motteburcht verscheen in Boxtel waarschijnlijk op de kerkheuvel waar later de Sint-Petrusbasiliek werd gebouwd.

---

⁴ Visser, Hans de: Boxtel: een heerlijkheid tussen twee heren, 2014, blz. 45

Kaartje met mogelijk eerste vestiging versterkte woning heer van Boxtel op heuvel, met tracé Dommel en gegraven grachten. Op die plek staat thans de Sint-Petrusbasiliek.

Van huiskapel via Romaans kerkje tot Sint-Petrusbasiliek

Dit vroegste versterkte huis van de heer van Boxtel zal ook een **huiskapel** hebben gehad. Het was de tijd ver vóór de Reformatie en betrof derhalve een rooms-katholiek godshuis. Daarvoor in de plaats kwam omstreeks 1250 een kleine, uit tufsteen opgetrokken **Romaanse kerk**, met ca. 80 zitplaatsen en een kleine absis⁵. Op welk moment en om welke reden is voorsnog onbekend, werd **kasteel Stapelen** gebouwd en verhuisde de heer van Boxtel daar naar toe. De oudste vermelding van (kasteel) Stapelen dateert van het jaar **1312**. Voor de herkomst/betekenis van de naam Stapelen bestaat geen eenduidigheid⁶. De straatnaam **Burgakker** refereert aan de nabijheid van een burcht. Niet duidelijk is of daarmee de locatie beukenheuvel of Stapelen wordt bedoeld. De ruimte op de hoogte

⁵ *Boxtel: een heerlijkheid tussen twee heren*, Hans (J.J.E.M. de Visser, Boxtel, 2014, blz. 42 en 45

⁶ *Boxtel: een heerlijkheid tussen twee heren*, Hans (J.J.E.M. de Visser, Boxtel, 2014. De Visser gaat als meest aannemelijke herkomst: stapelplaats. Bas Aarts geeft de voorkeur aan hooggelegen plaats. Andere verklaringen voor Stapel(e)(n): verzamel- of ontmoetingsplaats; grenspaal.

Buchestelle kwam zo vrij voor andere doeleinden. Al vroeg moet de heer van Boxtel ook begonnen zijn met de uitgifte van gronden aan de **Stripe** (stripe of streep: eerste ontginning in oerbos), het gebied waar thans de Markt ligt. Op de plek waar ooit de motteburcht stond was nu plaats om het Romaanse kerkje, via een aantal fasen, uit te doen groeien tot de huidige Sint-Petrusbasiliek

Spijker

Een mogelijk restant uit de periode van de motteburcht op de latere kerkheuvel is de **Spijker** of **Spieker**. Dit markante gebouw stond op de hoek van Oude Kerkstraat en Duinendaal. Het woord spijker refereert aan een opslagplaats voor graan. Het werd begin zestiger jaren van de twintigste eeuw gesloopt. Het stond ook bekend als **Groot Kanunnikenhuis**. Bij de grote dorpsbrand in 1540 brandde ook De Spijker af. Nadien werd het herbouwd.⁷

---

⁷ Baanderheren, boeren & burgers, **Jean Coenen**, Uitgeverij Aeneas Boxtel, 2004, blz. 301.

De Spijker, Duinendaal Boxtel

Oude Kerkstraat Boxtel. Foto linksboven: situatie AD 2013, richting Clarissenstraat. Foto linksonder: kop- en achtergevel van de Spijker op hoek Oude Kerkstraat en Duinendaal. Let op het steile dak: kenmerk dat het dak ooit met stro of riet was gedekt. Foto rechtsonder: begin Duinendaal, richting pastorie Verrijzenisparochie. Links de voorzijde van de Spijker. Zwart-witfoto's omstreeks 1960. Het pand werd ook wel Groot Kanunnikenhuis genoemd. Het is derhalve mogelijk dat toen het pand zijn oorspronkelijke functie verloor door verbouwing kon dienen als woning voor enige kanunniken van het Boxtelse kapittel.

boer bezig met ploegen, Boxtel 1578

De eerste he(e)r(en) van Boxtel

Er is nog veel onduidelijk over de eerste he(e)r(en) van Boxtel.

We onderscheiden rond dezelfde periode:

- familie **Van Boxtel**

- familie **Van Randerode**

Dat is enigszins vreemd: twee heren over, dan wel binnen hetzelfde gebied?

Daarenboven, als we uitgaan van twee heren van Boxtel: als de ene heer woonde op een motteburcht (locatie: huidige heuvel Sint-Petrusbasiliek), waar woonde die andere familie dan?

Historicus **Jean Coenen**⁸ komt in zijn boek *Baanderheren, boeren & burgers* (2004) tot de conclusie dat de familie Van boxtel en Van Randerode dezelfde waren.

Historicus **Bas Aarts**⁹ daarentegen is van mening dat het hierbij om twee aparte families gaat: **Van Boxtel** en **Van Randerode**, waarbij de eerste familie op zeker moment zou zijn uitgestorven.

Hij gaat er daarbij van uit dat de familie Van Randerode een motteburcht bouwde en bewoonden op de locatie van de heuvel waarop thans de Sint-Petrusbasiliek staat.

Waar op dat moment de familie Van boxtel verbleef is niet duidelijk, doch zij hebben mogelijk op enig moment Stapelen gesticht.

In de optiek van Aarts kwam Stapelen, na het uitsterven van de familie Van Boxtel vrij, en is toen de familie Van Randerode verhuisd van hun motteburcht nabij de Markt naar Stapelen.

---

⁸ **Johannes Catharina Godefridus Willibrordus (Jean) Coenen**, geb. 29 april 1956, overl. 2 juni 2010 (54) historicus, auteur, docent Lorentz Casimirlyceum te Eindhoven.

⁹ **Bas (S.A.J.J.) Aarts**, geb. Hilvarenbeek 1947, 1970 mo-b geschiedenis, Tilburg 1988 doctoraal geschiedenis, auteur, 1971-2011 docent voortgezet onderwijs te Eindhoven, voorzitter Vereniging Vrienden van Brabantse kastelen, lid Nederlandse Kastelenstudiegroep, gastonderzoeker Universiteit van Leiden, bereidt dissertatie voor over Brabantse motteburchen (1000-1250).

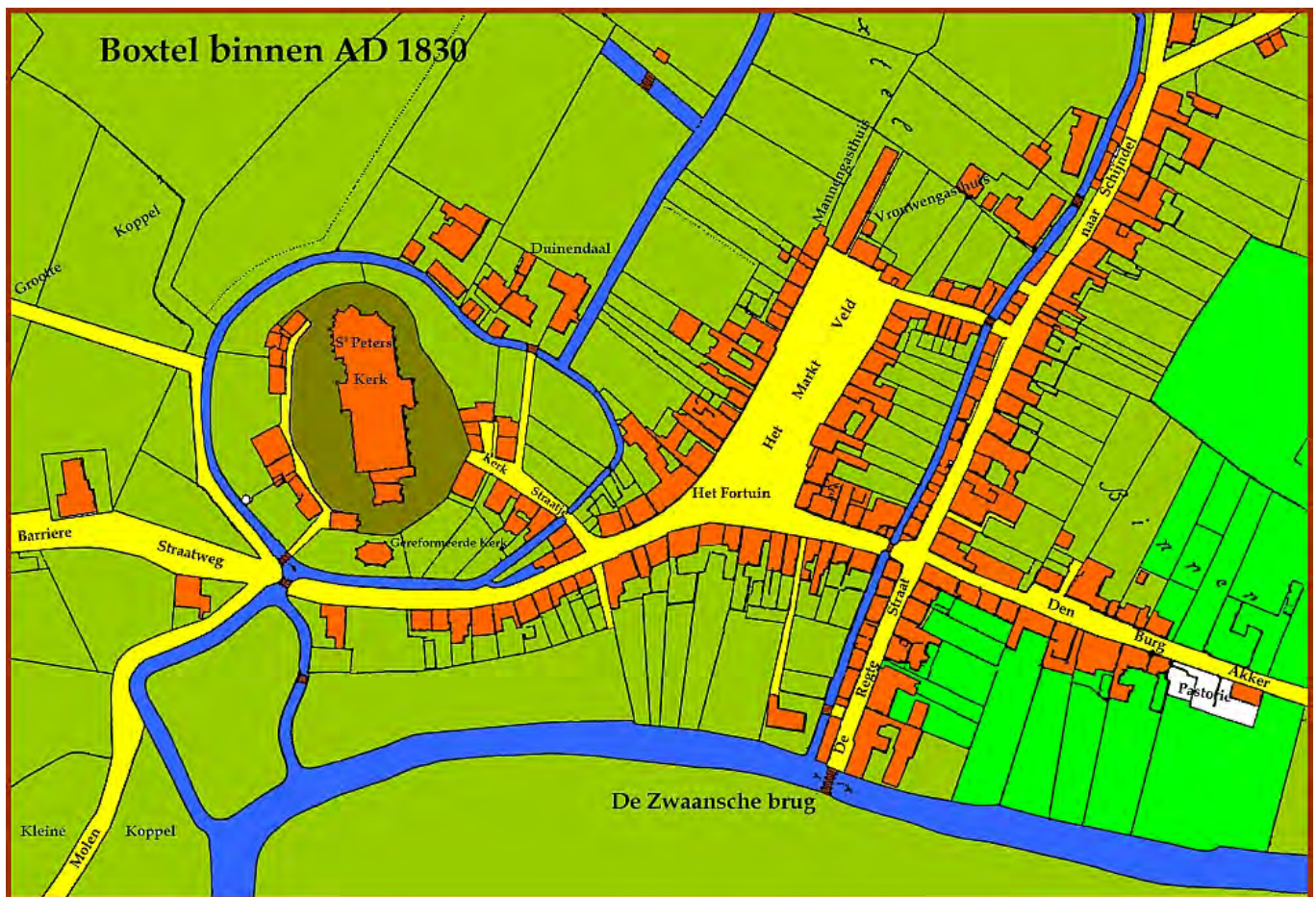

Het centrum van Bostel AD 1830, omgeven door in de Middeleeuwen gegraven Binnendommeltjes. Met een rode lijn is het gebied gemarkeerd waarvan de percelen het toponiem Bostel binnen droegen. Het werkelijke gebied dat tot Bostel binnen (centrum) werd gerekend was groter. Later kreeg dit deel de naam Wijk A. Dommel en Binnendommeltjes zijn door hun blauwe kleur gemakkelijk te herkennen.

Kasteel en terrein van Stapelen behoorden, hoewel de percelen hier het toponiem Stapelen dragen, tot Bostel binnen. In de oude adres-aanduiding had het kasteel huisnummer 1: volledig **Bostel binnen** no. 1, later **A-1**. Boven het kasteel ligt de **Koninghoolsedreef** die tegenwoordig uitsluitend een bocht naar links, richting **Fellenoord** maakt. In 1832 lag hier nog een rechtdoorgaand deel, de **Nieuwe Laan**, dat uitkwam op de huidige Eindhovenseweg, mogelijk pas aangelegd (kort) na gereedkomen van de straatweg 's-Hertogenbosch tot Best (1745). Het grote gele vak iets links van het midden is het, dan nog onverharde, **Marktveld**. Links ervan is de kerkheuvel met Sint-Petrusbasiliek zichtbaar omsloten door een der Binnendommeltjes, dat uitmondt in de Dommel. Rechts onderaan ligt kasteel Stapelen. De straatweg van 's-Hertogenbosch naar Eindhoven / Luik voerde nog door het centrum van Bostel: Bosscheweg, Clarissenstraat, Markt, Kruisstraat, Rechterstraat, Fellenoord, Eindhovenseweg, Oude Rijksweg en verder. In 1935 werd een begin gemaakt met een omleidingsweg, die in 1938 gereed was. Deze werd toen aangeduid als **Nieuwe Rijksweg**, tegenwoordig is de naam **Brederodeweg**. Door verdere toename van het verkeer volgde in 1967 de aanleg van een ruimere lus rond Bostel, vanaf de kruising met de weg naar Esch/Sint-Michielsgelstel aan noordzijde tot de Barrièreweg te Liempde ten zuiden van

Boxtel, tegenwoordig onderdeel van autosnelweg A2. Een groot aantal nu aanwezige wegen bestond in 1830 nog niet. Boxtel was nog een sterk agrarisch dorp met bouwland tot in het centrum toe. Veel inwoners benutten een deel van hun erf als moestuin voor eigen gebruik.

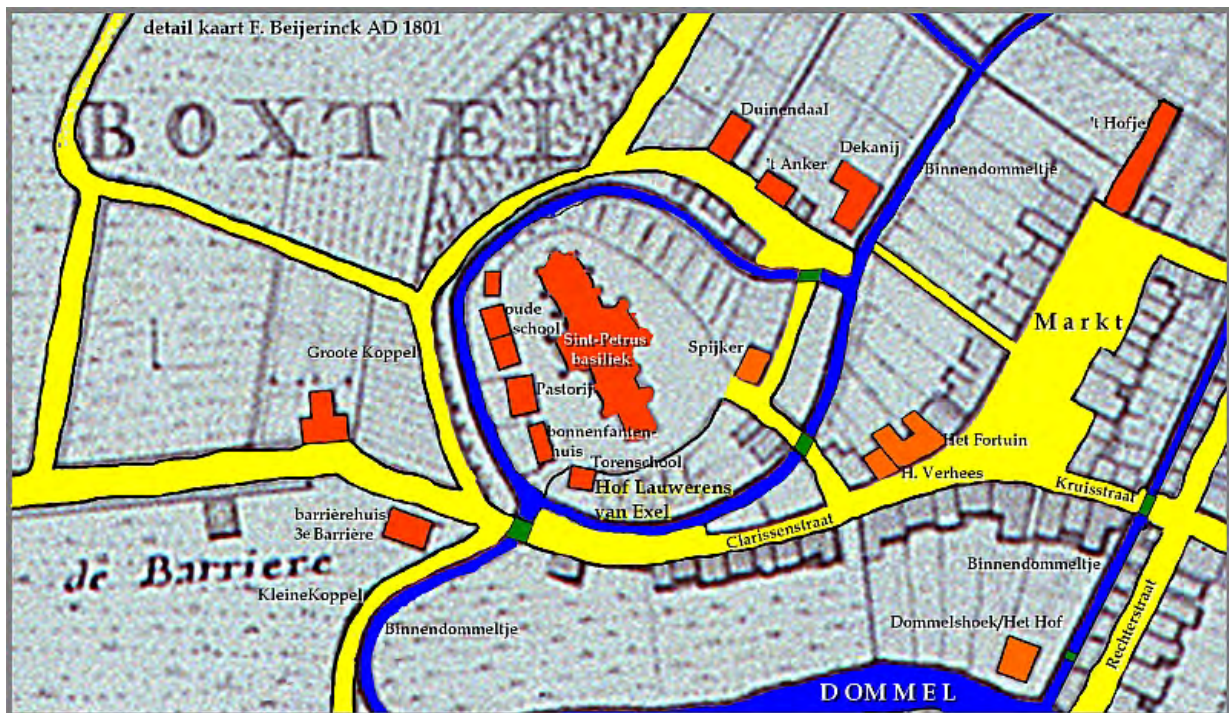

Kleiner detailgebied van de vorige kadasterkaart van 1830. Markt en kerkheuvel met directe omgeving.

Merk op hoe beperkt de bebouwing nog was en hoeveel open terrein in de vorm van weilanden, bouwlanden of erven nog bestond. De Sint-Petruskerk lag in een veel opener gebied dan thans het geval was en bood enigszins verhoogd in het terrein liggend, een majestueuze aanblik en zal zeker bezoekers uit kleinere buurgemeenten hebben geïmponeerd. Let op de Dorpsgraaf (Binnendommeltje die pal achter de woningen aan de Recht(r)straat liep. Deze huizen hadden geen of nauwelijks een achterplaats. Het water uit de pomp in de geut was verontreinigd door het water van de Binnendommeltjes. Zij moesten gebruik maken van water van overburen of de dorpspomp op het **Marktveld**. Hun achtergevel was van hout gemaakt: de drassige oever van het Binnendommeltje kon het gewicht van een stenen muur niet dragen. Zie ook de locatie van de huidige **Villa Het Hof** (gebouwd 1662 oude naam **Dommelshoek**; huidig pand gebouwd op dezelfde locatie ca. 1905). Er liep een pad richting Kruisstraat. Vóór Het Hof stond langs de Rechterstaat, vanaf het toegangshek van Het Hof tot aan de Zwaanse, brug een rijtje arbeiderswoningen... Voor alle duidelijkheid: het centrum van Boxtel heette **Boxtel binnen**, globaal het gebied dat was gelegen in het gebied dat werd omsloten door de Binnendommeltjes, doch ook

straatdelen en huizen aan de periferie ervan werden nog tot Boxtel binnen gerekend. Rechts onder het woord 'akker' van Burgakker is een rood blokje ingetekend: de dan nog in gebruik zijnde pastorie van de schuurkerk. De schuurkerk werd twee jaar eerder, in 1828, gesloopt.

Ongeveer hetzelfde centrumgebied van Boxtel, nu als detail van een kaart van F. Beijerinck uit 1801. Het protestantse kerkje bestaat nog niet. Let op gebouwen rond het kerkhof aan de noordzijde. Van onder naar boven treffen we achtereenvolgens aan: Torenchool, Bonnefantenhuis (later onderkomen Sint Vincentiusvereniging), Pastorije (woning dominee), Oude School met voormalige onderwijzerswoning. De voorzijde van deze gebouwen lag aan de zijde van de kerk, aan de achterzijde lag immers een Binnendommeltje. Tussen rand kerkhof en voorzijde van genoemde gebouwen lag een toegangspad. De oude school c.a. moet omstreeks 1860 zijn verdwenen. De Torenchool werd, na lang aandringen van onder meer de schoolmeester, door de Gemeente Boxtel gebouwd in het jaar 1792 naar een ontwerp van architect Antonij van Erven uit Tilburg. De bouwkosten bedroegen f 1.690. Later is de school met de helft vergroot. Nadat het gebouwtje zijn functie als openbare school verloor, is het een tijdlang in gebruik geweest als Gemeentelijke Tekenschool en als repetitielokaal voor de R.K. Gildenbondsharmonie. Op het perceel, op dit kaartje aangeduid als Hof Lauwerens van Exel, zou elf jaar later, in 1812, het protestantse kerkje worden gebouwd.

Het centrum van Boxtel kreeg aldus de naam **Boxtel binnen**, het centrumgedeelte van Boxtel, gelegen binnen de bruggen.

Duinendaal

Een bijzonder gebied, grenzend aan Boxtel binnen, wordt gevormd door het terrein waar alle percelen het toponiem **Duinendaal** dragen. Vroeger ook wel geschreven als *Duijnendaal*, *Duynendaal*, *Duin en Dal*. Tegenwoordig herinnert de straatnaam Duinendaal nog aan dit

eertijds veel groter gebied. Het is niet met zekerheid te zeggen hoe en wanneer precies de naam is ontstaan, doch vermoed wordt dat de naam is ontleend aan **Arent van Duinen**, die in Boxtel tussen 1688 en 1719 drossaard was. Hij overleed op vrijdag 14 augustus 1719 en werd in Boxtel begraven. Van Van Duinen is bekend dat hij in 1698 nog op de nabij gelegen **Dekani** woonde, dat hij huurde.

Het huis waarin hij woonde kreeg een tijd na zijn dood de naam Duinendaal en deze naam werd ook gegeven aan de percelen grond in de omgeving. Het pand bestond in ieder geval reeds in 1665, want in dat jaar werd het door de kinderen van **Cornelis Peters van Sutphen** en **Maria van Lil** verkocht aan **Aelbert van Lil**.

Gebouwen en terrein werden toen omschreven als *woonhuys, brouwhuys, schuere, hoffstadt en hoff ter plaetse genaemt agter de kerck*. Het kende, zoals hiervoor werd beschreven, enige bijgebouwen, waaronder een *brouwhuys*. Mogelijk dat het brouwhuis een voorloper was van de huidige woning van gepensioneerd architect **Piet Snijders** en zijn vrouw **Betsy**, dat de naam **'t Anker** draagt.

Men zal ten overstaan van Heeren Wethouderen, op Donderdg, den 27 Augustus, dezes jaars te **Boxtel**, een der aangenaamste Dorpen in de Meijerye, twee uren gaans van 's Bosch, alwaar de Straatweg op Maastricht en andere Plaatsen doorloopt, des namiddags ten 3 uren, te koop presentereen: Een **HEEREN HUIZINGE** en **ERVE**, genaamd *Duynendaal*, voorzien van verscheidene Vertrekken, waarvan twee behangen en meer geblafoneerd, annexe Brouwery, waarop kan gebrouwen worden veertien à zestien Tonnen, Broukamer, groote Keuken, met Tinnenkafte Pomp, Kelders &c., Stal en Schuur en extra groote Tuin, met menig Vruchtdraagende Boomen in Soorten. Nog een **HUIS** en **TUIN**, staande aan het Marktveld; alsmede ten zelve dage en uren eenige Perceelen **HOY-LAND**, en een Perceel **TEELLAND**; intaffchen te bevraagen alle Saturdays by **J. Duyts**, Schoolmeester te Boxtel voornoemd.

Advertentie in Opregte Haarlemsche Courant, 23 juli 1789. Huize Duynendaal c.a. is te koop. Het zal worden gekocht door Cornelis van den Biggelaar en zijn vrouw. Merk op dat in de advertentie het woord Wethouderen wordt gebruikt.

Na de dood van Arent van Duinen komt het pand in het bezit van **Johan van Rhoo**. Na diens overlijden ging het pand over in handen van zijn schoonzoon **Frederik Wouter van Wendelen de Joode**. In 1789 werd het verkocht aan **Cornelis van den Biggelaar** en zijn vrouw **Catharina van Rooij**. Pas in het jaar 1738 duikt er een geschreven bewijs op dat het pand de naam Duynendaal draagt. Voor alle duidelijkheid: niet alle percelen aangeduid met het toponiem Duinendaal behoorden ook tot Huize Duinendaal. Bij de invoering van het kadaster, in 1832, waren de diverse percelen behorende tot het gebied Duinendaal in handen van navolgende personen: Weduwe van **Cornelis van den Biggelaar**, zonder beroep; **Adolph de Grancy**, geen beroep vermeld; **Martinus van der Velden**, bouwman (agrariër, boer), **Adriaan van der Haagen**, bouwman; **Jan Johannes van Erp**, rademaker. De weduwe van **Cornelis van den Biggelaar**, **Catharina van Rooij** bewoonde in ieder geval het perceel met daarop Huize Duinendaal. Zij overleed in 1841.

Foto van vóór 1885. Deze foto is in dubbel opzicht bijzonder te noemen. Enerzijds omdat het de enig bekende foto van Huize Duinendaal betreft, anderzijds omdat buiten genomen foto's van Boxtel waar ook een gebouw op staat uit deze periode uiterst zeldzaam zijn. De foto werd eerder gepubliceerd in Boxtel in oude ansichten door Piet Dorenbosch uit 1979 (afb. 60); in Boxtel kijk nòu 'ns! van Theo van den Aker (tekst) en Piet van Oers (fotografie) uit november 1985 (1e druk) (afb. 115) en in De laatste bewoners van Huize Duinendaal, Familie Von Hartitzsch, door Christ van Eekelen in 2011. Volgens bijschrift in Boxtel kijk nòu 'ns! zijn de personen op deze foto: Mijntje Roestenberg dienstbode van de familie Von Hartitzsch, rechts op trap; Sientje (Francina) v.d. Loo werkster, links; met in het midden Jantje v.d. Loo, hun neefje.

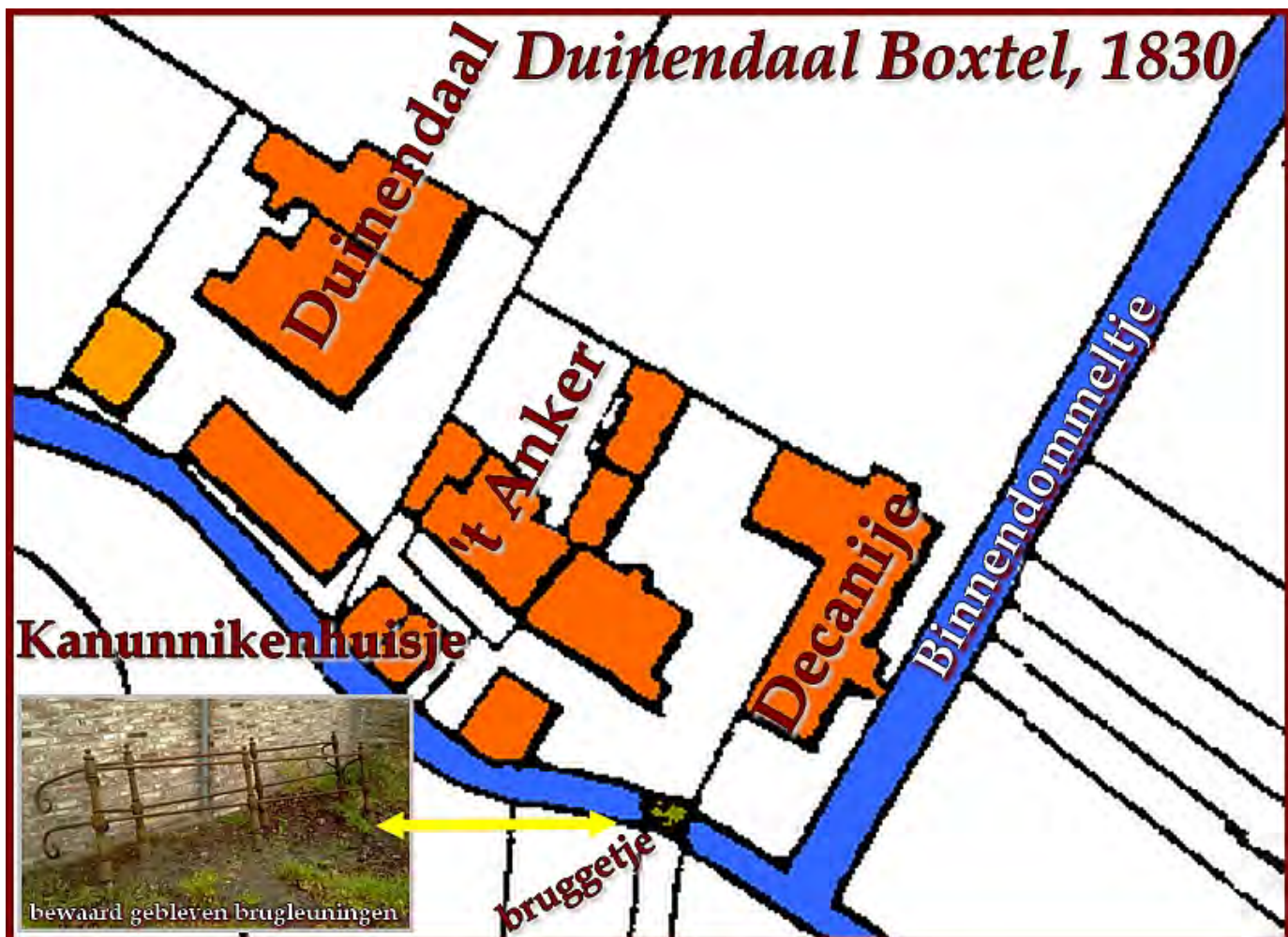
Piet Dorenbosch merkte ten aanzien van deze foto nog op 'Volgens de door W.L. van Amelsvoort opgespoorde gegevens zou de foto vóór 1885 zijn gemaakt.'
Voorts vermeldt Theo v.d. Aker dat dit de achterzijde van Huize Duinendaal is.

De panden die aan de zuid-oostelijke zijde van het Sint-Petruskerkhof aanwezig waren, lagen alle met de voorgevel afgewend van de kerkzijde. Aan de noordzijde van de kerk was het precies andersom.

Fotomontage gemaakt door Christ van Eekelen. Links de achterzijde van Huize Duinendaal (foto waarschijnlijk van voor 1885), rechts ernaast pand 't Anker (foto uit deze tijd). Verder naar achter, naast 't Anker is het bijgebouw van de Decanije (thans pastorie Heilig-Hartparochie) zichtbaar. Rechts is deels het Kanunnikenhuisje te zien.

Op dit kaartdetail uit 1830 is te zien dat er aan voor- en achterzijde van de panden op Duinendaal geen weg was

De achterzijde van de drie panden Decanije, Het Anker¹⁰ en Duinendaal lagen nagenoeg naast één lijn naast elkaar.

Aan de vroegere voor-en achterzijde van genoemde drie panden lag geen weg. Waarom ze desalniettemin op die wijze werd gebouwd, is nog onduidelijk. Aan de rand van de noordzijde van het kerkhof rond de Sint-Petruskerk lag een Binnendommeltje richting Clarissenstraat, dan volgde enige bebouwing, waaronder het **Kanunnikenhuisje** (thans woning en Museum **Canonije**).

Aan de overkant er van lagen **Decanije**, **'t Anker** en huize **Duinendaal**. Voorbij deze bebouwing lag, aan de noordoostelijke zijde, op de **Grootte Koppel** (toponiem gebied) een zandweg die, met een viertal haakse bochten uitkwam op de Nieuwstraat. Nog iets meer naar het oosten voerde een, eveneens onverharde, weg richting **Landgoed Jachtrust**.

In 1847 werd Huize Duinendaal verkocht aan de twee zonen van **Ludwig George von Hartitzsch** en zijn echtgenote **Sidonie Colette Charlotte Ghislaine vicomtesse de Blois d'Arondeau**. Deze laatsten woonden op dat moment op kasteel Stapelen, waar ze ruimte huurden. Na de aankoop werd het pand verbouwd en omstreeks augustus 1848 trokken de ouders van de zonen Von Hartitzsch in Huize Duinendaal. Ludwig George was Luthers gereformeerd, zijn vrouw was katholiek. Zij hadden drie kinderen, twee zonen **Edmond Georges** en **Williames Georges** en dochter **Sidonie Rose Henriette**. De dochter was reeds in 1844 op eenentwintig jarige leeftijd overleden. Voor haar werd op het noordoostelijke deel van het kerkhof van de Sint-Petruskerk een grafkapel opgericht. Later werd ook haar moeder hier bijgezet. Dit grafmonument bestaat nog steeds. Ludwig Georges was gepensioneerd kapitein der infanterie en had in zijn jonge jaren menige veldtocht meegemaakt en onder andere tegen **Napoleon** gevochten. Ook nam hij, na de afscheiding van België deel aan acties - o.a. de **Tiendaagse Veldtocht**, augustus 1831 - tegen dit voormalig deel van Nederland. Hij woonde slechts kort op Huize Duinendaal: hij overleed reeds begin 1849. Hij werd begraven op het kerkhof bij de protestantse kerk. Zijn graf is daar nog steeds aanwezig. Zijn echtgenote bleef wonen in Huize Duinendaal tot aan haar dood in 1888. September 1893 werd Huize Duinendaal verkocht aan de Sint-Petrusparochie. Het werd toen gebruikt als school. Het pand werd in 1902 gesloopt. Een jaar later verrees er de school. Deze werd in 1922 nog uitgebreid met de Sint-Jozefschool. De schoolgebouwen zouden deels bestaan tot 1982 en deels tot 1987. (zie rechts op montagefoto van Duinendaal verderop in dit artikel)

---

¹⁰ Sinds een aantal jaren is, op initiatief van bewoner **Piet Snijders**, de huidige voorgevel van zijn huis **'t Anker** getooid met een gevelsteen, het toont een ton met ankermaat: 37,5 liter.

Detail centrum Boxtel van de kadasterkaart uit 1830. Links zien we, in groen aangegeven de percelen die het toponiem Duinendaal droegen. Niet alle percelen waren eigendom van dezelfde persoon.

Toen de kadasterkaart werd gemaakt bestond de Brederodeweg nog niet. In 1938 werd deze eerste omleidingsweg in gebruik genomen en doorsneed het tracé van de weg het gebied Duinendaal. Ten oosten van deze weg zou later de wijk Boxtel-oost ontstaan. Het is moeilijk om aan de hand van bovenstaand kaartje een vergelijking te maken met heden. Willen we proberen een actuele (2013) beschrijving te geven van de begrenzing van het gebied dat eertijds met Duinendaal werd aangemerkt dan beginnen we bij de pastorie van de Verrijzenisparochie gelegen op het adres Duinendaal op nr.2. Vandaar in een rechte lijn langs de achterzijde van de pastorie en pastoretuin naar de haakse bocht in de Dr. Van Helvoortstraat. Vanaf genoemde bocht in een rechte lijn naar de Rechterstraat, op het punt waar vroeger de Meulekesbrug lag: tegenwoordig staat hier het hek dat toegang geeft tot de parkeerplaats van appartementencomplex **Bocstelstede**. Vandaar de lijn doortrekken langs **Alidade** (straatnaam), richting van gemeenschapshuis **De Rots**. Halverwege de afstand tussen hiervoor genoemde punten afbuigen en de lijn voortzetten tot iets ten zuiden of links van de **rotonde bij de Schijndelseweg**. Aldus uitkomend bij het braakliggend terrein aan de **Vicaris Van Alphenlaan** waar vroeger de **meisjes-MAVO** stond. Na vertrek van de MAVO was het pand vanaf 1980 een aantal jaren in gebruik als vormingscentrum Joice. Van daar een lijn tot aan de haakse bocht in de Koppel, aan de voet van de kerkheuvel. Tenslotte van daar een lijn volgen langs de rand van het kerkhof tot aan de pastorie Verrijzenisparochie.

Bebouwing gebied Duinendaal

We zijn ons verhaal inzake Duinendaal begonnen met het pand en bewoner die wellicht geleid hebben tot de naamgeving van dit gebied. We zullen hierna in het kort uiteenzetten hoe het terrein door de loop der jaren is gebruikt en bebouwd. Een perceel droeg de naam *pastoorswei* en was eigendom van de Sint-Petrusparochie. Ook bevond er zich een perceel beplant met 250 bomen, zware eiken en beuken. Dit aantal wordt genoemd in een krantenadvertentie uit 1844 waarin de **Dekani**j te koop wordt aangeboden. Kennelijk zijn die bomen allemaal op hetzelfde moment geplant, want een jaar later treffen we een krantenbericht aan dat deze 250 bomen gekapt zijn en te koop worden aangeboden.

Dekani, woning kapitteldeken (thans pastorie Verrijzenisparochie, Duinendaal 2)

In het gebied stond de **Dekani**, tot 1648 de woning was van de deken van het kapittel van de Sint-Petruskerk. Mogelijk werd het pand gebouwd kort na oprichten van het kapittel in 1493. In 1648 werd het geconfisqueerd door de Staten-Generaal. In 1698 werd het gehuurd door drossaard Arent van Duinen, die later eigenaar werd van Huize Duinendaal. In 1742 werd de Dekani gekocht door drossaard **Jan Bowier** die in 1734 drossaard van Boxtel en Liempde was geworden en in 1781 in 's-Hertogenbosch zou overlijden. Het pand bleef in handen van de familie Bowier tot 1798.

* * Op Donderdag den 22 February 1798, zal men te **BOXTEL** ten huizen van de Kinderen **VAN HAM**, des namiddags tuschen twee en drie uren publicq en voor alle man verkoopen: Een aangenaam en logabel **BUIEGOED**, genaamt *de Decanye*, he. Huis voorzien van tien zo groote als kleine Kamers, Provise en Knechts Kamer, twee Keukens, twee Kelders ruime Zolders, Saal, Koets-, Was- en Blandhuis, groote Plaas en Menagerie en een extra groote Tuin, beplant met ruim 140 alerle foort van beste Vragtboomen, met een aangenaam Zomerhuis, liggende al het zelve van drie kanten in het lopende water, voorts drie Meigen best **HOOY** of **WEYLAND**, Jaarlyks ruim 120 Gld: vry geld opbrengende en een Singerbosch, doornfreede met Dreeven, beplant met Beuke, Eike en andere Boomen, alles vast aan den anderen en te zaamen groot circa vyf Meigen, gelegen by de Kerk aldaar, twee uren van 's **BOSCH**, het gemelde Huis en Erve, is alle dagen te zien en kan voort by de Veit aanvaard worden. Nadere Informatie te bekoomen by **Mr. M. BOWIER** te 's **BOSCH** en te Secretarje van **BOXTEL**.

Advertentie in de 's-Hertogenbossche Courant van 16 februari 1798. De Decanye c.a. staat te koop. Inlichtingen waren onder meer verkrijgbaar bij mr. M. (Marten) Bowier, de zoon van de inmiddels overleden oud drossaard van Boxtel, Jan Bowier. De verkoop vond plaats te Boxtel in het huis van de kinderen Van Ham op donderdag 22 februari 1798 tussen 2 en 3 uur.

In 1798 werd het eigendom van **Leonardus van der Voort**, arts en patriot (evenals Hendrik Verhees representant in de Nationale Vergadering). Leonardus zou er niet lang wonen, want reeds in 1809 kwam hij te overlijden. Zijn weduwe, **Elisabeth van der Voort-Roupe** zou er nadien nog enige jaren wonen.

PETRUS HENRICUS VAN FENEMA, Notaris te 's Hertogenbosch, zal voor zijnen Principaal, op Zaterdag den 11 Mei 1811, des morgens precies ten 12 uren. in *het Brabantsch Koffiehuis*, bewoond wordende bij *Jan van Vugt*, aldaar, provisioneel, en acht dagen daarna, en dus op Zaterdag den 18 Mei 1811, smaal, publick, en voor alleman verkoopen:
 Een alleraangenaamste BUITENPLAATS, gelegen in het Dorp *Boxtel*, genaamd *DE DEKANT*, bestaande in eene Huizinge, waarin zes moderne Beneden-Kamers, meest allen naar de nieuwste smaak Behangen, twee Keukens, Keiders, Pomp, en andere Commoditeiten; voorts Boven-Kamers, Dienstboden-Kamers, Stallingen en Remises, groote Open afgefloten Plaats met Menagerie, groote Tuin beplant met exquise Vruchtboomen, voorzien van Brosijerij en Perfikke Schuttingen, Visch-wijvers, Tuinhuis, Slingerbosch beplant met vele opgaande Eiken, en andere Boomen; alsmede drie Parcellen Wei-Land, alles aan elkander gelegen, groot te zamen vier en een halve Morgen.
 Staat te weten, dat deze Verkoopning zal geschieden in Frans, en dat de Condities derzeive drie dagen voor de Verkoopning ten Kantore van voorn. Notaris *van Fenema*, zullen ter lezing leggen.

Advertentie in Oprechte Haarlemsche Courant van 27 april 1811. Opnieuw staat de Dekanij c.a. te koop. De verkoop zou op zaterdag 11 mei om 12 uur plaatsvinden door notaris Van Fenema in Het Brabants Koffiehuis van Jan van Vugt te 's-Hertogenbosch.

In 1811 kocht **Petrus Cuijpers** - die in 1820 gemeentesecretaris zou worden - het pand en bewoonde het tot zijn dood in 1844. Dat laatste jaar werd het aangekocht door de Sint-Petrusparochie. Het zeer oude pand de Dekanij werd gesloopt en op hetzelfde grondplan werd vervolgens een nieuw huis opgetrokken, zoals wij het heden ten dage nog kennen. In 1845 verhuisde de inmiddels bejaarde deken **Franciscus Antonius de Wijs** van de pastorie aan de Burgakker naar zijn nieuwe onderkomen op Duinendaal, dicht bij de kerk gelegen.

Duinendaal 2. Pastorie Verrijzenisparochie. Locatie voormalige Dekanij. Foto van donderdag 29 juni 2004. Hier stond tot 1844 voorganger de Dekanij.

Staande voor de toegangspoort van de Dekanij, lag rechts van de Dekanij een Binnendommeltje en in de straat voor de Dekanij lag een brug over de tak die afboog en via

de achterzijde van het kanunnikenhuisje rond de kerkheuvel liep en uitmondde in de Dommel. Omdat er lange tijd de drossaard woonde werd het kennelijk, na kasteel Stapelen als tweede belangrijkste gebouw van Boxtel bestempeld: Na Stapelen dat de aanduiding Boxtel binnen 1 droeg, volgde de Dekanij met het nummer 2. Later toen de wijken een letter kregen, werd dat A-1 (Stapelen) en A-2 (Dekanij). Beide panden lagen formeel buiten het gebied dat topografisch met Boxtel binnen werd aangeduid.

Kanunnikenhuisje

Schuin tegenover de Dekanij resteert nog een van de **kanunnikenhuisjes**. Het Boxtelse kapittel telde 9 kanunniken, waarvan één deken. Die woonden allemaal in de buurt van de kerk. Het is onduidelijk of er in dit pandje ook daadwerkelijk kanunniken hebben gewoond.

Duinendaal. Kanunnikenhuisje met op achtergrond de Sint-Petrusbasiliek. In het pandje is een kleine woning. Ook is er museumpje De Canonye ondergebracht, dat een beeld wil geven van de het vroegere kapittel en kanunniken. Tegenover het kanunnikenhuisje ligt het fraaie pand 't Anker (sinds enige jaren getooid met gevelsteen). Aan de achterzijde lag een tak van het Binnendommeltje, die rond de kerkheuvel lag. Foto van zondag 25 april 2010.

Klooster en liefdegesticht

In 1855 werd op Duinendaal een nonnenklooster (**Zuster van Liefde**, afkomstig uit 's-Hertogenbosch) betrokken dat latere meerdere uitbreidingen zou ondergaan, onder meer met een kapel. Het was een initiatief van deken **G.J. Wilmer** uit 1853. Het **Liefdegesticht**

Duinendaal had als patrones de **Heilige Anna** en kreeg zo al snel de naam **Anna-** of **Liefdegesticht**. Er werden aanvankelijk arme zieke of bejaarde vrouwen verpleegd en verzorgd en, na een wisseling van congregatie - zusters van **JMJ (Jezus Maria en Jozef)** - in 1862, ook mannen. Vanaf 1869 werden tevens wezen en kinderen van moeders die zelf niet konden zorgen voor de opvoeding, verzorgd. Langzaamaan werd dit een meisjespensionaat dat bestaan heeft tot 1962. Medio 1938 waren er zestig nonnen werkzaam: van huishoudelijk werk tot verpleging en lesgeven toe.

Eerste Boxtelse ziekenhuis

In 1873 werd naast het klooster het eerste ziekenhuis van Boxtel, dan nog uitsluitend bestemd voor lijdens aan een besmettelijke ziekte, gebouwd. Het droeg de naam **Rochusbouw**, hetgeen in de volksmond al snel werd afgekort tot *d'n bouw* of *smetbouw*. Er was plaats voor 24 patiënten op de begane grond en nog eens 24 op de verdieping.

School verrijst op locatie Huize Duinendaal

Gedurende de laatste jaren van zijn bestaan werd huize Duinendaal gebruikt als school. Het pand werd in 1893 verkocht aan de Sint-Petrusparochie. Boxtel groeide en al snel ontstond behoefte aan een groter schoolgebouw. Duinendaal werd in 1902 gesloopt, waarna het jaar daarop een nieuw schoolgebouw verscheen en werd gebruikt als kleuter- lagere en huishoudschool en **MAS-dependence**. Dit gebouw stond naast en op één lijn met het pand 't Anker en het klooster. Begin jaren zeventig van de twintigste eeuw in gebruik als jongeren centrum **Yin-Yang**. Daarna ook als kindercrèche, naaiatelier, paskamer en kostuummagazijn van de **Heilig-Bloedstichting**.

Ziekenhuis

In 1925 kreeg Boxtel een ziekenhuis, met de naam **Sint-Lidwina**. Het werd gebouwd op één lijn met de reeds bestaande bebouwing en wel tussen de eerder genoemde Rochusbouw en ongeveer de grens van het Duinendaalgebied richting toenmalige splitsing Vicaris Van Alphenlaan en Brederodeweg, zijnde de rand van het Duinendaalgebied.

Op enig moment was ook het in steen opgetrokken ziekenhuis te klein en werd ernaast, richting Vicaris Van Alphenlaan een aantal houten barakken bijgeplaatst. Schrijver dezes heeft daar als jongen van tien jaar nog de nacht doorgebracht na een amandeloperatie, uitgevoerd door kno-arts **Oostvogel**. Medio 1970 verrees op de **Molenweide** aan de **Bosscheweg** een geheel nieuw en groter ziekenhuis, dat slechts betrekkelijk kort in gebruik is geweest en toen ten prooi viel aan bezuinigingsmaatregelen. Het Lidwinaziekenhuis op Duinendaal werd gesloten. Het pand aan de Bosscheweg is tegenwoordig in gebruik als dependance van het Jeroen Bosch Ziekenhuis in 's-Hertogenbosch.

Processiepark

Een andere ontwikkeling in dit gebied was het gegeven dat de katholieken van oudsher gewend waren om processies (optochten) te houden ter ere van bijvoorbeeld kerkelijke feestdagen (heiligen) of een bijzondere gebeurtenis. In Boxtel was dat natuurlijk de viering van het Heilig Bloedwonder. Er is sprake van dat vóór de komst van de Reformatie naar Brabant (1648, Vrede van Münster) er rond de viering van het Bloedwonder er gedurende enige dagen tienduizenden pelgrims (bedevaartgangers) te Boxtel verbleven: er is zelfs

sprake van vijftigduizend pelgrims. Hoewel er in de jaren 1645 en 1646 nog bedevaarten in Boxtel werden gehouden in verband met de Heilig-Bloedverering, zou dat vanaf enige jaren na 1648 veranderen. Tengevolge van de **Reformatie** in Brabant (1648 - 1794) verdwenen de Bloeddoeken uit veiligheid uit Boxtel om na enige omzwervingen terecht te komen in het Belgische **Hoogstraten**. Daar werden de Heilig-Bloeddoeken wegens oorlogsdreiging in 1796 in een blikken trommel opgeborgen, die vervolgens werd dichtgesoldeerd en ingemetseld in een holte in de kerktoren. Ze jaar later, in 1802 werden ze weer tevoorschijn gehaald. Toen met de komst van de Bataafse Republiek in 1795 alle godsdiensten werden gelijkgeschakeld en de protestantse suprematie op bestuurlijk en ambtelijk terrein langzaamaan begon te verdwijnen, wilden onder meer de katholieken weer op geheel eigen wijze uiting geven aan de beleving van hun geloof. Er bestond echter een verbod voor geestelijken om, ongeacht denominatie, als zodanig gekleed buiten de kerkgebouwen of kerkelijke terreinen te verschijnen. Ook bestond er een verbod op het houden van processies anders dan in gebouwen of op besloten terreinen. Met andere woorden: de openbare weg was taboe voor religieuze uitingen. In Boxtel werden in de negentiende eeuw op bescheiden schaal processies gehouden in de tuin van de Sint-Petrusparochie en later ook van het klooster, doch uit signalen blijkt dat er in die tijd door de katholieken ook clandestien buiten kerkelijk terrein werd rondgetrokken, zulks tot ongenoegen van het protestantse bevolkingsdeel. Nog in mei 1918 werd, wegens het rondtrekken van de Heilig Bloedprocessie over de openbare weg door de politie proces verbaal opgemaakt in verband met overtreding van het processieverbod.

Corporale keert terug naar Boxtel

De Heilig Bloeddoeken betreft twee doeken: de **mappa** (of altaardwaal) en het **corporale**. De eerste is de drievoudige witte linnen doek die over het altaar ligt; de tweede is een - kleinere - witte linnen doek waarop de gaven van brood (hostie) en wijn (kelk met witte miswijn) worden geplaatst.

Op donderdag 12 juni 1924 togen omstreeks vijfhonderd Boxtelse ingezetenen naar het Belgische Hoogstraten om daar het corporale in ontvangst te nemen en terug naar Boxtel te begeleiden. Zondag 15 juni zag Boxtel zwart van de belangstellenden, ook van ver buiten Boxtel. Na een Heilige Mis ter ere van de feestelijke terugkeer van het corporale trok men in processie door de tuin van de pastorie (op Duinendaal) en Liefdehuis (klooster), naar het rustaltaar in de open lucht waar het allerheiligste werd uitgesteld. Daarna keerde men terug in de Sint-Petruskerk waar de doek aan het volk werd getoond. De toeloop was zo groot dat velen de gebeurtenissen van grote afstand moesten volgen of zelfs helemaal niets zagen. In *De Tijd* (krant) van maandag 16 juni 1924 werd die gebeurtenis wel omschreven als *Blijde Inkomste*. Ook werd in dezelfde krant bericht *Waarlijk, bij gebeurtenissen als Zondag in Boxtel, moest noodzakelijkerwijze ons "processieverbod" te meer pijnlijk worden gevoeld*. Dat is toen aanleiding geweest om **Paulus van Zogchel** te vragen een ontwerp te maken voor een processiepark. Het door hem gemaakte ontwerp werd gerealiseerd in de winter van 1924 op 1925. Het kwam te liggen deels op het gebied Duinendaal en deels op gebied dat van oudsher het toponiem *Grootte Koppel* droeg. Het betrof een weiland dat in bezit was van de zusters van het klooster op Duinendaal. Op het terrein verschenen stenen kruiswegstaties en een rustaltaar met koepel erboven. Zo kon men toch ieder jaar nog op eigen terrein de Heilig

Bloedprocessie houden. Ondanks het formeel bestaande processieverbod bleek de toeloop tot de processie na verloop van tijd dermate groot dat de processie vanaf enig moment gewoon op de openbare weg werd gehouden. Eindpunt was dan het processiepark waar nog een dienst werd gehouden ter afsluiting. Hier namen duizenden gelovigen aan deel. Hoewel het verbod in de praktijk inmiddels een dode letter was geworden, strandde een voorstel om het processieverbod te schrappen bij een grondwetswijziging in 1970. Het zou nog duren tot 1983 voordat dit verbod uit de grondwet verdween. Een groot deel van het terrein van het voormalige processiepark is behouden gebleven, evenals een aantal - helaas beschadigde - kruiswegstaties. Momenteel (2013) bestaan plannen voor restauratie en herinrichting, doch het daarvoor benodigde geld ontbreekt (vooralsnog). Door de verhuizing van het Sint-Lidwinaziekenhuis naar de Molenweide aan de Bosscheweg en de eind zestiger jaren van de twintigste eeuw ingezette ontkerkelijkheid, kwamen ziekenhuis en klooster leeg te staan. De laatste zusters verlieten het klooster in 1972. Ondanks heftige protesten vanuit de bevolking en een poging van schrijver dezes, die destijds tevens secretaris van Heemkundekring Boxtel was, om Monumentenzorg te bewegen deze jonge panden de monumentenstatus te verlenen, werd het complex in 1982 en 1987 gesloopt. Het is des te schrijnender omdat in die tijd Monumentenzorg zelf het behoud van zogeheten jonge monumenten (toen vanaf ca. 1840) in die periode ging promoten. Op het terrein van de voormalige **Sint-Jozefschool**, klooster met **Annagesticht**, **Rochusbouw** en **Sint-Lidwinaziekenhuis** verscheen sociale woningbouw. Helaas kan worden geconstateerd dat deze bouw bepaald geen verrijking van het gebied genoemd kan worden.

Verzorgingstehuis Emmaus

Op een ander deel van het gebied Duinendaal werd in 1966 bejaardencentrum (verzorgingstehuis) **Emmaus** gebouwd. Dit complex werd in 2009 gesloopt op plaats te maken voor nieuwbouw. Op dit terrein verrezen twee gebouwen met de namen **Vinckenrode** en **Elisebethsdael**, die refereren aan het Clarissenklooster dat in vroeger eeuwen aan de Clarissenstraat lag. In een later stadium volgde gebouw **Cronenborch**.

Noordrand kerkhof Sint-Petruskerk

Aan de noordrand van het kerkhof dat de Sint-Petruskerk omsluit, lag een weggetje met de voorzijde naar de kerk gerichte bebouwing. aan de achterzijde van die bebouwing liep een tak van het Binnendommeltje, dat via het kerkbruggetje in de Clarissenstraat uitmondde in de Dommel. Het gebied daar werd aangeduid met Kleine en Grootte Koppel. De huidige straat **Koppel** dankt haar naam aan die toponiemen.

Genoemde bebouwing bestond uit, te rekenen vanaf de Clarissenstraat, uit:

- Bonnefantenhuis
- Pastorije
- schoolmeesterwoning
- Oude school.

Het betrof allemaal (zeer) oude bebouwing, waar thans uitsluitend de **Pastorije** nog van resteert: het grote witte pand. Het Bonnefantenhuis betrof een tehuis voor weeskinderen die er woonden en leskregen. Voor de Reformatie was hier waarschijnlijk een Latijnse school aan verbonden.

De Pastorije was voor de Reformatie eigendom van de Sint-Petrusparochie. Vanaf de

Reformatie werd het woning van de predikant en zijn gezin. In 1828 wijzigde de voorzijde in achterzijde. De ingang werd vanaf dat moment bereikt via een bruggetjes over het Binnendommeltje. Vanaf de jaren 90 van de 20e eeuw is het in particuliere handen. Schoolmeesterwoning en Oude School waren reeds in de 18e eeuw oud en versleten. Omstreeks 1860 afgebroken. De oude school werd in 1792 vervangen door de torenschool, die op het kerkhof kwam te staan tussen de Sint-Petrustoren en de hof van Lauwerens van Exel, waar later het protestantse kerkje zou verrijzen. In 1923 werd deze school gesloopt.

Hier een beeld van hoe een groot deel van Duinendaal er tot omstreeks 1982 uitzag. De panoramafoto is samengesteld uit foto's die de schrijver medio 1982 nam. In realiteit waren alle gebouwen langs één rooilijn gebouwd. Doordat de diverse foto's vanuit verschillende standpunten werden genomen geeft het totaalbeeld vertekening te zien. Het geeft een beeld van kort voor aanvang van de sloop. Alles stond er op dat moment reeds verwaarloosd bij... Van links naar rechts: Sint-Lidwinaziekenhuis uit 1925, Rochusbouw uit 1873, kloosterkapel uit 1907, hoofdgebouw klooster en Annagesticht uit 1855 (met uitbreidingen uit latere jaren), Sint-Jozefschool uit 1903/1922. Rechts naast de school (op foto niet zichtbaar) staat het gelukkig behouden gebleven pand 't Anker. Op de plaats waar de school stond, stond tot 1902 Huize Duinendaal. Het beeld ter plaatse geeft thans eenvormige sociale woningbouw van begin tachtiger jaren der twintigste eeuw te zien. Deze werd gerealiseerd langs dezelfde rooilijn als waar bovenstaande gebouwen - m.u.v. de kapel - voorheen stonden.

Centrum Boxtel in historisch perspectief

In media en gemeentelijke communicatie duiken regelmatig de namen **cultuurhistorische as** en **economische as** op. Dit doet geloven dat het twee assen zijn die niets met elkaar gemeen hebben, of geen deel uitmaken van een groter geheel. Het suggereert bovendien dat er naast de cultuurhistorische as in het centrum van Boxtel niets is op dit gebied dat de moeite van vernoemen waard is. Met de eerste as wordt bedoeld de lijn tussen Sint-Petrusbasiliek en kasteel Stapelen: Oude Kerkstraat, Markt, Kruisstraat en Burgakker. Met economische as wordt bedoeld het deel van de Rechterstraat vanaf de Zwaanse brug tot aan de oversteek naar Boxtel-oost, waar vroeger doorgaande wegen richting Schijndel (Nieuwstraat) en richting Sint-Oedenrode/Maastricht (Maastrichtsestraat: toen nog Onrooische Straat geheten) lagen. Op het tracé van hetgeen economische as wordt genoemd, lag vermoedelijk reeds in de Romeinse tijd een weg. In 1953 werden in de Rechterstraat nabij de Zwaanse brug tijdens de aanleg van riolering restanten van een zogeheten **knuppelweg** (aan elkaar gebonden rondhout), ter breedte van ongeveer drie meter aangetroffen. Deze knuppelweg bevond zich ongeveer zeventig centimeter onder het wegdek en liep in de richting van de kruisstraat enigszins hellend af. Een teken dat toen deze knuppelweg werd aangelegd er

reeds een brug over de Dommel lag.

Vooraf de cultuurhistorische as krijgt regelmatig veel aandacht. Begin 2013 heeft de gemeente plannen om genoemde as te 'versterken.

Op cultuurhistorisch terrein lijkt de economische as geen enkele rol te spelen. Deze publicatie beoogt aan te tonen dat de gebezigde terminologie met betrekking tot deze assen en de betekenis die daar aan wordt toegekend, de Boxtelse ontstaansgeschiedenis tekort doet. Historisch gezien is hetgeen wordt aangeduid als economische as voor de ontstaansgeschiedenis van Boxtel wellicht belangrijker dan de lijn die met cultuurhistorische as wordt aangemerkt en dateert daarenboven zeer waarschijnlijk van (veel) eerdere datum. Tevens gaan we met grote stappen door de Boxtelse geschiedenis en belichten we enige gebeurtenissen en feiten.

Boxtel, begin 20e eeuw. Kruising Stationsstraat, Rechterstraat, Molenstraat (links) en Prins Hendrikstraat (rechts). We staan aan het begin van de Stationsstraat en kijken in de richting van de Zwaanse Brug en verder de Rechterstraat in, het centrum: Boxtel binnen. De brug ontleent zijn naam aan de gelijknamige herberg: zie ook het uithangbord met de witte zwaan. We zien hier de brug zoals die in 1837 werd vernieuwd. De percelen in een ruim gebied rond dit kruispunt werden in alle vier richtingen met het toponiem Gareneindje aangeduid. Deze naam strekte zich naar links een stukje uit in de richting van de twee dubbele watermolens op Dommel en Smalwater: de latere Molenstraat. Aardig te weten is dat het toponiem Gareneindje door bewoners van de Molenstraat in ere wordt gehouden. Daar is een op particuliere grond gelegen stukje zijstraat voorzien van het straatnaambordje Gareneindje. We zien hier de Zwaansche brug nog - met open hekwerk aan beide zijkanten - zoals deze in 1838 werd vernieuwd. Dinsdag 24 oktober 1944 zou de brug door de Duitsers worden opgeblazen. De weg naar rechts heette toen nog den Ossepad: nu Prins Hendrikstraat. Zeer lang geleden, voordat er een brug lag, was hier een doorwaadbare plaats in laaglandbeek de Dommel en ontstond aldus een belangrijke doorgaande route noord-zuid v.v.

Kerkhoogte met Sint-Petrusbasiliek. Links naast de toren is nog een klein stukje te zien van het protestantse kerkje uit 1812. Vooraan links naast grote boom en tuin: pastorie Verrijzenis- parochie uit 1845. In dat jaar gebouwd op hetzelfde grondplan van de veel oudere Dekanije. Achteraan, links van de Sint-Petrustoren het voormalige Sint-Ursula klooster (1911) met kapel en links daarvan de Heilig-Hartkerk uit 1901, beide in de wijk Breukelen.

Basilica minor

De Sint-Petruskerk is op zondag 7 oktober 2012 verheven tot basiliek (**basilica minor**). Dat gebeurde in aanwezigheid van bisschop **Antoon Hurkmans**. Vanaf dat moment telt ons land 23 basilieken, waarvan vijf in Noord-Brabant. Om te worden verheven tot basiliek moet een kerk aan een aantal voorwaarden voldoen. Op de eerste plaats moet het gebouw nog als kerk dienst doen. Voorts moet het een gebouw van bepaalde leeftijd, grootte en/of schoonheid zijn. Daarnaast moet aan de kerk een bepaalde viering verbonden zijn. In Boxtel mag de **Heilig-Bloedverering** als zodanig gelden. Tot de eretekenen van een basiliek behoren het **conopeum**: ene half openstaande parasol in de kleuren gele en rood; het **tintinnabulum**: een klokje in een rijk versierde standaard. Er zijn tevens een viertal **basilicae maiores**, doch deze liggen alle in Italië: Vaticaanstad en Rome. Het Latijnse woord **basilica** stamt uit het Grieks en betekent **koninklijk gebouw**. Deze fraaie kerk herbergt ook een fameus orgel, in 1842 gebouwd door **Franciscus Cornelius Smits**, orgelbouwer te Reek. Het instrument werd tussen maandag 23 augustus 2004 en december 2005 grondig gerestaureerd. Zondag 23 april 2006 werd het weer officieel in gebruik genomen. Sinds kort is de jonge Boxtelaar en conservatoriumleerling **Tommy van Doorn** vaste organist. Hij is opvolger van de najaar 2012

overleden Jan Verhoeven. **Stichting kerkconcerten Boxtel** verzorgt jaarlijks een aantal - meestal zes - concerten op het orgel. Organist Tommy van Doorn is eind 2013 toegetreden tot het Stichtingsbestuur.

Interieur Sint Petrusbasiliek: schip van de kerk, het deel tussen toren en dwarsschip. Links de fraaie preekstoel en achterin het fameuze Smitsorgel uit 1842 dat gedurende de jaren 2004/'05 werd gerestaureerd. De Heiligenbeelden verdwenen tengevolge van gewijzigde opvattingen in de jaren zestig uit de kerk, doch werden door toenmalig koster Jo van Abeelen van de ondergang gered en op zolder en gijzelkamer opgeslagen. Ze werden nadien met veel liefde en zorg gerestaureerd door Piet Rood en sieren thans de kerkruinte weer. Foto van donderdag 16 april 2009. De ingang via de kerktoren, onder het orgel, werd pas gerealiseerd tijdens de restauratie van het kerkgebouw tussen 1918 en 1932. Ook toen kwam de toren weer in bezit van het parochiebestuur. Daarvoor was de Gemeente Boxtel eigenaar. Bij herbouw van de kerk tussen 1823 en 1827 stortte tot twee keer toe de gewelven in. De gewelven werden toen gerealiseerd met houten latten.

Het objectief van de camera gericht op het andere deel van de kerk: het koor met links een zeer oud beeld van Sint-Petrus met een hoofd uit een andere periode dan de romp. Foto van donderdag 16 april 2009. Dit deel van de kerk werd tussen 1668 en 1798 door de protestanten gebruikt voor hun kerkdiensten. De Heilig Bloedkapel - helemaal links achteraan, achter het hek - was toen nog met een muur afgescheiden van de rest van de kerkruimte. Rond het koor, waar nu hekken staan, stond toen een muur.

Sint-Petruskerk

Zoals reeds gezegd: Boxtel groeide en op enig moment werd begonnen de kleine **Romaanse** kerk te transformeren in een **Gotische** kerk die via enige fasen werd tot het gebouw zoals we dat heden kennen. Het **Heilig-Bloedwonder**, waarvan de verering omstreeks 1380 aanving, droeg financieel in hoge mate bij aan rijkdom en luister van de kerk, evenals een omstreeks 1493 gesticht **kapittel**. Het kanunnikenhuisje op Duinendaal, tegenover het sinds enige jaren met een gevelsteen getooide pand **Het Anker** (voormalige brouwerij uit ca. 1750) is daar nog een overblijfsel van.

Die Heilig-Bloedverering trok in ie tijd zeer veel prlgrims naar Boxtel: er is sprake van een aantal van 40.000. In 1540 ontstond op zondag 23 mei, **Drievuldigheidszondag**, tevens het moment wanneer het toen kermis was, op het moment dat de Heilig-Bloedprocessie over het kerkhof rondtrok een brand, op de hoek van de (Oude) Kerkstraat. Deze breidde zich al snel uit in de richting van het Clarissenklooster en het Hert. Het vuur ging voort tot over de Dommel en bereikte zelfs huizen van Boxtel Buiten (buiten de bruggen der Binnendommeltjes) en kwam zo ook terecht in de omgeving van brouwerij De Helm nabij de Zwaanse Brug. Bijna de helft van de huizen in Boxtel binnen (centrum), alsook diverse

huizen in Br(e)ukelen bij de Zwaanse Brug werden verwoest.

Tijdens de **Nederlandse Opstand** (of **Tachtigjarige Oorlog**) en **Reformatie** verbleven de Boxtelse Heilig-Bloeddoeken (**altaardwaal** en **corporale**) uit veiligheidsoverwegingen op diverse plaatsen en belandden tenslotte in het Belgische **Hoogstraten**. Op donderdag 12 juni 1924 kwam één der doeken, het corporale, terug naar Boxtel en is hier sindsdien aanwezig. Jaarlijks wordt vanaf die tijd wederom de Heilig-Bloedprocessie gehouden. De oorspronkelijk rooms-katholieke Sint-Petruskerk was gedurende de periode 1648-1794 in gebruik bij de zeer kleine protestantse gemeente van Boxtel. Deze kon het onderhoud van dit enorme gebouw niet opbrengen en zo stortte medio februari 1684 het schip in.

We zijn hierover geïnformeerd door een bewaard gebleven notitie, vermoedelijk van dominee **C. Leijendekker**, die het drama van zeer nabij moet hebben meegemaakt: *In den Jare 1684, den (RvN: dinsdag) 26 Februarij de avond tussen half acht en agt uyren is den buyk van de parochiale St.:Pieterskerk alhier te Boxtel ingestort. Dient alhier voor memorie.*

De nog overeind staande muur aan de noordzijde van het schip alsmede de pilaren gingen bij een storm in 1800 alsnog tegen de grond. Na instorten van het schip bleven de weinige protestanten het bewaard gebleven koorgedeelte van de kerk gebruiken. In de periode 1799-1823 kon wegens bouwvalligheid de kerk door niemand worden gebruikt.

Restauratie Sint-Petruskerk 1823-1827

Tussen 1823 en 1827 werd de kerk gerestaureerd. Dinsdag 27 november 1827 werd de kerk weer door de katholieken in gebruik genomen. De kerk werd ingewijd door Boxtelaar vicaris **Antonius van Alphen** in bijzijn van onder meer deken **Franciscus Antonius de Wijs**, pastoor van de kerk. Van Alphen was geboren aan de Burgakker, zijn geboortehuis lag dicht bij de schuurkerk. Hij is na zijn priesterwijding nog kapelaan in Boxtel geweest, doch was inmiddels benoemd tot **Apostolisch Vicaris**. Van Alphen was gedurende lange tijd hevig tegenstander van herbouw van de Sint-Petruskerk (ontheiligd; geen geld). De toren van de Sint-Petruskerk, met inbegrip van uurwerken en klokken bleef tussen 1798 en 1926 eigendom van de Gemeente Boxtel.

Restauratie 1918

In 1918 begon andermaal een restauratie onder leiding van de befaamde en toen reeds hoogbejaarde Roermondse architect **Pierre Cuypers**, ondersteund door zijn zoon **Joseph** en diens zoon **Pierre jr.**, beiden eveneens architect. Vader Pierre zou nog tijdens de restauratie, in 1921, overlijden. Maandag 22 juli 1918 werd begonnen met de muur die de huidige Heilig-Bloedkapel - toen nog in gebruik als sacristie - van de rest van de kerk scheidde, te slechten. In 1923 werd het sinds 1827 op kruising van schip en transept staande classicistische zogeheten vieringtorentje (met koepeltje) vervangen door een Gotisch exemplaar. In 1926 kreeg de kerk een elektrische geluidsinstallatie (!) en kwamen toren, uurwerken en klokken weer in bezit van het parochiebestuur. In 1928 volgde aanleg van centrale verwarming. Daartoe werd aan de zuidoostelijke zijde van de transeptarm een ketelhuis aangebouwd. Tot aanvang van deze restauratie is de torenhal nooit gebruikt kunnen worden als ingang, domweg omdat er op de begane grond geen doorgang naar de kerk bestond. De

gebruikelijke ingang van de kerk lag toen in het schip. In 1926 begonnen werkzaamheden aan de toren teneinde daar vanuit de torenhal een doorgang met het schip van de kerk te maken. Deze ingreep had ook gevolgen voor de in de kerk aanwezige balustrade van het Smitsorgel. In 1932 werd het werk afgesloten met de bouw aan de noordwestzijde van de kerk nabij de toren waar een doopkapel werd aangebouwd. Saillant detail: onderdeel van het restauratieplan was het idee om de kerk *open te leggen*. Met andere woorden: storend geachte bebouwing in de directe omgeving te slopen. In dat kader zijn er toen historische gebouwen verdwenen zoals de **Torenschool** en **Bonnefantenhuis**. Men had zelfs het plan om het protestantse kerkje en de aan de Koppel gelegen domineeswoning, de Pastorije, te slopen. Omdat het bedrag dat de protestantse kerkenraad daarvoor vroeg te hoog was, ging dit onzalige plan gelukkig niet door.

Vorming comité voor een Carillon in kerktoren

In 1962 wordt een carilloncomité opgericht dat bestaat uit navolgende personen:

- ere-voorzitter dr. **Martien van Helvoort**, burgemeester van Boxtel
- voorzitter: **August van der Meer**, gemeenteambtenaar
- secretaris: **Piet Dorenbosch**, gemeentesecretaris
- penningmeester: **S. Clercx**

Doel was om gelden bijeen te brengen teneinde de Sint-Petrustoren te kunnen voorzien van een carillon. De gemeente nam daarbij het voortouw door een bedrag van tienduizend gulden te doneren. Na allerlei acties om geld bijeen te brengen, kon op zondag 11 augustus 1968 het nieuwe carillon in gebruik worden genomen. Zo siert vanaf genoemd jaar een door **Petit & Fritsen** uit Aarle-Rixtel gebouwd carillon met 44 klokken en klokjes. In 2001 verving **Koninklijke Eijsbouts** uit Asten de mechaniek van de automatische beiaardsturing door een computer die dit werk overnam. In 2012 wordt het instrument beschadigd door bliksemingslag. Er gingen enige jaren overheen alvorens een comité aan de slag ging en het geld voor herstel bijebracht. Zaterdag avond 10 juni 2017, een prachtige warme zomeravond, werd het gerestaureerde carillon weer feestelijk in gebruik genomen met een muzikaal evenement met de toepasselijk naam *Toeters en Bellen*.

Andermaal restauratie: eerst toren, daarna kerk

Eind zeventiger jaren van de twintigste eeuw werd steeds duidelijker dat de toren van de Sint-Petruskerk ernstig in verval raakte. Er ontstond een **Stichting Red de Toren**, waarvan scribent dezes mede-oprichter en secretaris was. Het totale restauratiebedrag werd becijferd op twee miljoen gulden. Vijftig procent daarvan nam het rijk voor haar rekening; dertig procent was voor de Gemeente Boxtel; tien procent kwam voor rekening van de provincie Noord-Brabant, terwijl de laatste tien procent, derhalve een bedrag van 200.000 gulden voor rekening van de eigenaar kwam, in casu het parochiebestuur. Red de toren zag kans dit bedrag in één jaar tijd - gedurende 1980 - bijeen te brengen. In dat kader werd **Piet Dorenbosch**, oud-gemeentesecretaris en oprichter, oud- en erevoorzitter van de eerste Heemkundekring in Brabant: de Heemkundekring Boxtel (toen nog *Heemkundige Studiekring voor Boxtel en omgeving* geheten) gevraagd de historie van toren en kerk op papier te zetten. Piet schreef twee magnifieke boeken vol over de geschiedenis van de Sint-Petruskerk en nog veel meer. Bij een rondleiding ten behoeve van het bestuur van Red de Toren door toenmalig koster **Jo van Abeelen** werd duidelijk dat eigenlijk de gehele kerk én

kerkhofmuur hard aan restauratie toe waren. Teneinde niet te veel hooi op de vork te nemen heeft de Stichting zich toen beperkt tot restauratie van de toren. Deze werd in de jaren 1982 en '83 gerestaureerd. Hierna volgde tussen maart 1991 en januari 1994 de kerk, terwijl in 2001 de kerkhofmuur onder handen werd genomen. Deze klussen kostten de lieve som van zes miljoen gulden. Later volgde nog de kostbare restauratie van het Smitsorgel.

Protestantse kerk

Tussen 1798 en 1812 zaten de Boxtelse protestanten zonder kerk. Gedurende korte tijd kregen zij onderdak in een kamer van het pand van kerkenraadslid **Antonij Hermanus Helbach** die woonde in het herenhuis op het adres Clarissenstraat nr. 22. Toen Helbach verhuisde naar 's-Hertogenbosch hadden ze andermaal geen onderkomen.

Jagershuis binnenplein kasteel Stapelen

Ze vonden daarna een aantal jaren onderdak in het jagershuis (thans niet meer bestaand) op het binnenplein van kasteel Stapelen.

Bouw Lodewijkkerkje

In 1809 kregen zij van koning **Lodewijk Napoleon** geld - 7.000 gulden - voor de bouw van een eigen kerk. De protestantse gemeenschap verwierf aldus reeds vijftien jaar voordat de katholieken hun Sint-Petrus weer konden gebruiken een eigen, geheel nieuw kerkgebouw, gelegen aan de voet van de massieve Sint-Petrustoren. Zondag 20 december 1812 werd de kerk door dominee **Ross** in gebruik genomen. Het betrof een ontwerp van Boxtelaar **Hendrik Verhees**. Zijn ontwerptekeningen bleven bewaard. Door geldontwaarding van de **assignaten** waaruit de koninklijke gift bestond - er resteerde uiteindelijk nog een bedrag van 5.400 gulden - moest het oorspronkelijke ontwerp kleiner en soberder worden uitgevoerd. Behoorlijke aanwas kreeg de protestantse gemeente nadien door de komst van arbeiders van buiten Boxtel voor papierfabriek, Brigade Koninklijke Marechaussee en later de spoorwegen. Hendrik Verhees had bij het ontwikkelen van zijn bouwplan al voorzien dat de ondergrond voor het kerkgebouw zacht was. Wat hij niet wist was dat daar ooit de Dommel had gestroomd. Hoewel er niets mis was met de door hem bedachte fundering, kon hij niet bevroeden dat zo'n 120 à 130 jaar na zijn overlijden zou worden overgegaan tot dempen van de Binnendommeltjes, waarvan er één dicht langs het kerkje liep. Dit had gevolgen voor de grondwaterstand. Al in de jaren tachtig van de 20ste eeuw ontstonden scheuren in de muren en plafond. Grondig onderzoek van architect **Piet Snijders**, ondersteund door jongemannen van de protestantse gemeente, bracht aan het licht dat de houten paalkoppen en de daarop geplaatste kespens niet meer permanent onder water stonden en daardoor waren gaan rotten. Restauratie was dringend noodzakelijk. Er werd een restauratiecommissie gevormd die ondersteund werd door mensen van het parochiebestuur van Sint-Petrus: daar had men kort ervoor een dergelijke klus geklaard. In 1996 en 1997 werd het gebouw grondig gerestaureerd, waarbij met een speciale boortechiek (schroeven) nieuwe palen en fundering werden aangebracht. De banken die voor de restauratie in de kerk aanwezig waren, werden nadien vervangen door losse stoelen. De kerk kreeg een

multifunctioneel karakter. Zo wordt de kerkruimte, naast kerkdiensten, gebruikt voor exposities, concerten en is tevens officieel aangewezen als een der locaties waar men een burgerlijk huwelijk kan sluiten. In 2012 bestond het kerkje tweehonderd jaar, hetgeen op diverse wijzen werd gevierd. Het aanwezige orgel uit 1954 was eigenlijk al langer aan vervanging toe. Investeren in onderhoud aan het bestaande instrument zou water naar de zee dragen zijn, doch geld voor een nieuw instrument was er aanvankelijk niet. Een nieuw orgel zou daarenboven ook enige stemmen méér moeten hebben teneinde het voor concerten te kunnen gebruiken. Er kwam een commissie onder leiding van **Evert van Gelder** die voldoende fondsen wist te werven voor aanschaf van een in goede staat verkerend bestaand orgel uit Onnen, in de provincie Groningen. Het betrof een orgel van **Pels & Van Leeuwen** uit 's-Hertogenbosch. Het instrument werd aangekocht, nagezien in de Bossche werkplaats, waarbij de kas werd aangepast teneinde twee nieuwe registers te kunnen herbergen. Op donderdag 29 maart 2012 werd het nieuwe instrument feestelijk in gebruik genomen.

Clarissenstraat Boxtel met kerkhof, kerk met rechts ernaast De Schakel van de protestantse gemeente. In 2012 werd het tweehonderdjarig bestaan (20-12 1812) van het godshuis gevierd. Ongeveer daar waar thans het muurtje staat, lag tot omstreeks 1939 een der Binnendommeltjes.

Interieur protestants kerkgebouw met het in 2012 geplaatste Pels & Van Leeuwenorgel.

In 1936 werd in omgeving Sint-Petruskerk een bronzen speerpunt gevonden

Beekdalen raken bewoond

Klimaatverandering in de loop van de twaalfde en dertiende eeuw zorgde er voor dat ook beekdalen in gebruik konden worden genomen. Aan de rand ervan konden woningen worden gebouwd. Zo werd het omstreeks 1250 mogelijk om in het huidige centrum van Boxtel huizen te bouwen. Boxtel had toen nog een sterk agrarisch karakter met bouwland tot in het centrum toe. Er moesten echter maatregelen worden genomen om het gebied voldoende droog te houden.

Binnendommeltjes nodig om centrum bewoonbaar te maken

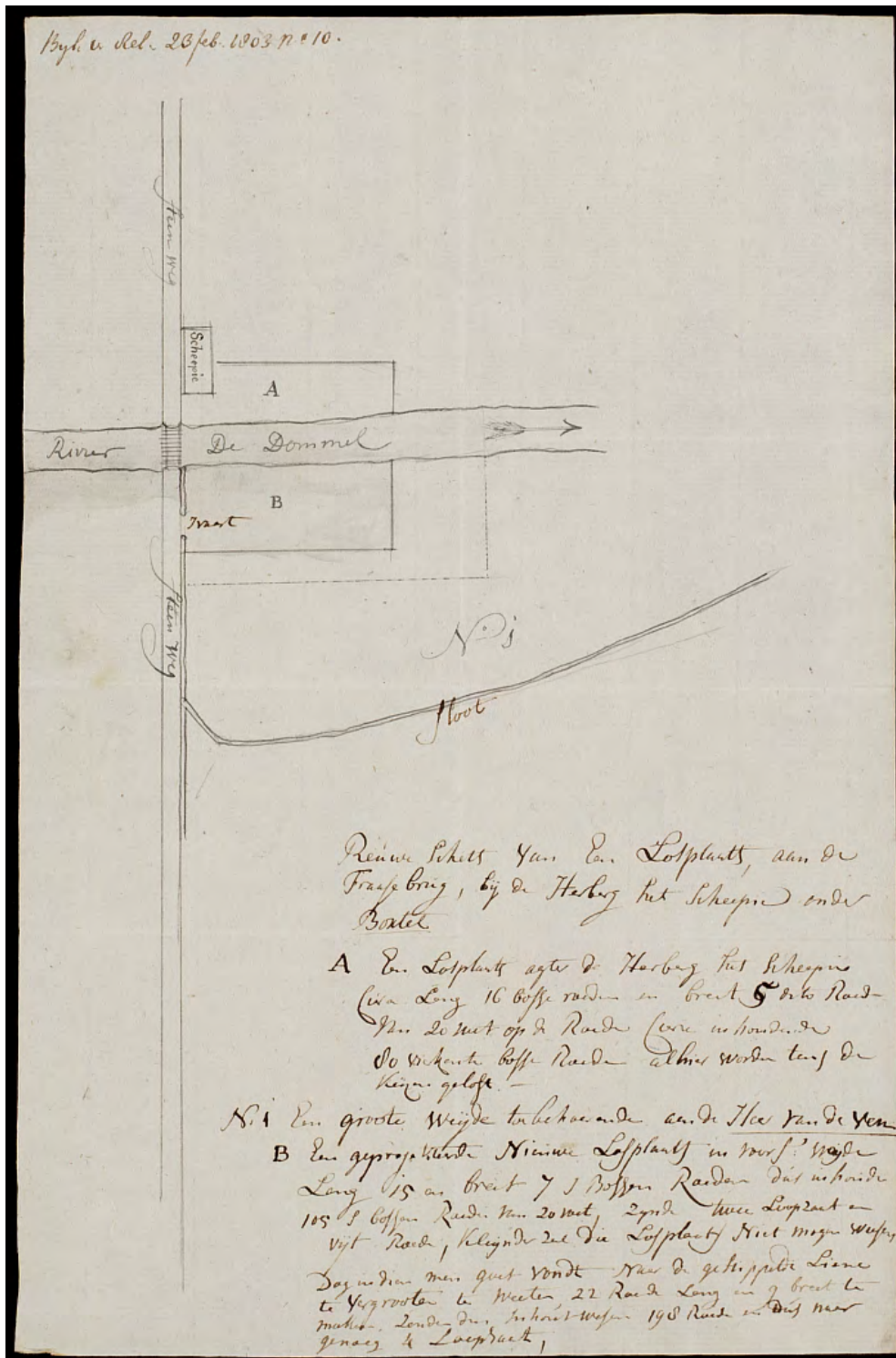
Om het centrum van Boxtel droog en daardoor bewoonbaar te maken, werden kanalen gegraven die begonnen en eindigden op verschillende plekken in de Dommel. Het begin lag bij de brug op de overgang van de huidige Brederodeweg en Eindhovenseweg. De Binnendommeltjes stroomden op twee plaatsen weer uit in de Dommel: naast de Zwaanse Brug en in de Clarissenstraat bij het Molenpad, dat toen overigens deels een ander tracé had dan tegenwoordig en waar een tak in de gebiedje **Kleine Koppel** in de Dommel uitmondde. De stroomrichting van de Dommel is vanaf Liempde richting Boxtel en zo verder richting 's-Hertogenbosch. Deze kanalen verwierven de benaming **Binnendommeltjes** (zie kaartje op pag. 1). Primair was hun functie het droog houden van het centrum, doch daarnaast werden ze op bescheiden schaal gebruikt voor scheepvaart en het water diende als blusmiddel bij brand. Ook de Dommel zelf werd benut voor scheepvaart op 's-Hertogenbosch: een tocht van omstreeks 2,5 uur. Zo werden bijvoorbeeld de keien aangevoerd voor aanleg van en later het onderhoud aan de straatweg van 's-Hertogenbosch-Eindhoven en verder. Bij de toenmalige herberg

't Scheepke bij de **Ter Aaschebrug** (waar thans het gebouw van Waterschap de Dommel staat) was een laad- en losplaats. Recent - medio 2008 - is gebleken dat midden in het centrum van Boxtel, nabij de Zwaanse brug ooit een scheepswerf lag. Bij het bouwrijp maken van het terrein tussen Markt, Dommel en villa Het Hof ten behoeve van realisatie van het bouwproject **De Croon**, werden restanten van een middeleeuws scheepswerf teruggevonden.

Toen later meerdere (9) buurtschappen ontstonden met allemaal een eigen naam en vertegenwoordigers in de vorm van de **Negenmannen**, werd het centrum van Boxtel aangeduid met **Boxtel binnen**. Het dorpsbestuur bestond uit een drossaard of plaatsvervanger van de heer van Boxtel alsmede een college van schepenen onder leiding van een president-schepen. Ook was er een secretaris, de constante factor in het bestuur. Zowel bestuur alsook rechtspraak waren in handen van dit college. Boxtel telde een aantal buurtschappen, waarvan enige in de bestuurlijke organisatie waren samengevoegd. Aldus kwam men uit op 9 buurtschappen, te weten: **Boxtel binnen; Munsel en Onrooi; Gemonde; Kleinder Liempde** (oude naam **Klein Liempde**); **Lennisheuvell; Br(e)ukelen; Tongeren; De Roond en Luissel; Hal, Heult en Selissel**. De vertegenwoordigers van deze buurtschappen, de **Negenmannen** namen in bepaalde situaties deel aan vergaderingen van het dorpsbestuur (**Breed Beraad**). Kort na 1648 mochten leden van het dorpsbestuur uitsluitend bestaan uit belijders van de ware religie, Nederduits Gereformeerd. Dat gaf ik het vrijwel geheel katholieke Boxtel problemen. Dat kwam elders in Brabant ook veelvuldig voor. De Staten-

Generaal verzachten op zeker moment hun plakkaat met betrekking tot dit onderwerp: als het niet anders kon, mochten ook *modeste papen* (gematige katholieken) bepaalde functies vervullen, doch lang niet alle. Zoals bijvoorbeeld de functie van drossaard, secretaris of notaris.

Ontwerp voor een laad- en losplaats uit 1803 van Hendrik Verhees aan de Dommel bij de toenmalige herberg Het Scheepje bij de Ter Aaschebrug. Nabij de locatie van die voormalige herberg staat thans het gebouw van Waterschap De Dommel.

landbouwtaferelen Boxtel 1578

Bron:
perkamenten manuscriptkaart Boxtel
Adriaen Bosch, 1578
bibliotheek Universiteit van Tilburg

Dorpsreglement met bepalingen inzake Binnendommeltjes

Het dorpsreglement kende diverse voorschriften inzake deze binnenwatertjes. Er was een minimale breedte voorgeschreven, die varieerde binnen en buiten de kom. Zo was bepaald dat een Binnendommeltje daar waar hij langs huizen liep, een minimale breedte van 18 voet of ca. 5,4 meter en een minimale diepte van 3 voet of ca. 0,9 meter diende te hebben. Langs beemden was de eis een minimale breedte van 10 voet of ca. 3 meter. Daarnaast bestond de bepaling dat aanwonenden regelmatig het Binnendommeltje langs hun perceel moesten *veegen* (schoonhouden). Ter controle werd een *schouw* gehouden. Aan hen die niet hadden voldaan aan de verplichting tot schoon- en openhouden van het water, werd een boete opgelegd. De aanwezigheid van deze kanaaltjes door het centrum betekende ook dat er op diverse plaatsen bruggen en bruggetjes lagen. Aanvankelijk waren die allemaal in hout uitgevoerd. Sommige ervan hadden een naam.

De brug in de Rechterstraat waar het water van een lang recht stuk Binnendommeltje afkomstig van de Dommel bij de brug in de huidige Eindhovenseweg deze straat kruiste, droeg de naam **Meulekesebrug** (ook wel: **Oestwaertse Brugge**, **Mullekens-** of **Maastrichtse Brug** genoemd).¹¹ Op deze plek lag ooit een watermolen. De plek is nog herkenbaar door het herenhuis op nr. 80 in de Rechterstraat. Aan de zijkant hiervan liep het Binnendommeltje. Aan de overkant van de Rechterstaat staat nu appartementencomplex **Bocstelstede**. Ernaast

¹¹ Baanderheren, boeren & burgers, **Jean Coenen**, Uitgeverij Aeneas Boxel, 2004, blz. 125.

is de toegang tot het erachter gelegen parkeerterrein. Precies naast de toegang tot het parkeerterrein liep het Binnendommeltje richting van het gebied Duinendaal om daar een haakse bocht te maken en af te buigen richting toenmalige pastorie Sint-Petrusparochie.

Rechterstraat met rechts het herenhuis nr. 80. De meeste mensen op deze foto staan op de Meulekesebrug (ook: Mullekes-, Maastrichtse-, of oestwaertse brug) zie ook het hekwerk. Links staat op deze plek tegenwoordig appartementen- complex Bocstelstede. Van rechts kwam het water, vanaf de Dommel bij de brug aan de Eindhovenseweg. Een stukje verderop en links van het gebouw met de ladder tegen de muur stond een zeer oud pand, genaamd (Oud) Maastricht. Frans van der Hagen woonde er met zijn gezin. Hij dreef er een kruidenierswinkeltje en slagerij, een bakkerij en runde daarnaast een boerenbedrijfje. De brug vormde de overgang vna Rechter- naar Nieuwstraat. Ruimhonderd meter over de brug was er in de Nieustraat een afslag naar rechts: de Maastrichtsestraat, richting sint-Oedenrode/Maastricht. De Nieuwstraat liep verder richting Schijndel.

We vervolgen de Rechterstraat verder richting Kruisstraat. Vóór de villa waar thans makelaar **Nuyens** is gehuisvest lag een bruggetje teneinde het huis te kunnen bereiken. Bij de Rozemarijnstraat lag een bruggetje met de naam **'t Smaal Vonder**. In de Kruisstraat lag een houten brug met de naam **Leugenbruggetje**. Het werd in 1742 opnieuw gebouwd, doch nu in steen en op kosten van de stad 's-Hertogenbosch bij doorvoer van de straatweg van 's-Hertogenbosch naar Eindhoven en later Luik. Deze route leidde dwars door de kom van Boxtel. De huizen vanaf de hoek Rechter- en Kruisstraat tot aan villa Het Hof hadden geen of nauwelijks een achterplaats. **De Dorpsgraaf** liep pal langs hun achtergevel. Die gevels waren vanwege de drassige grond, niet in steen doch in hout uitgevoerd. Bij de toegang tot villa Het Hof lag eveneens een brug. Deze tak van de Binnendommeltjes, ook wel aangeduid als

Dorpsgraaf, stroomde hier weer uit in de Dommel pal naast de Zwaanse brug. Een duiker is daar nog altijd aanwezig.

Achterzijde huizen in Rechterstraat tegenover Hema, vóór bouw van De Croon. Vanaf toenmalig parkeerterrein naast villa Het Hof. Houten achtergevels vanwege drassige grond door het Binnendommeltje dat er pal langs liep. Foto van vrijdag 30 maart 2007.

Boxtel bleef een hoofdzakelijk agrarisch dorp, doch kreeg vanaf de achttiende eeuw weverijen binnen haar grenzen, die op termijn resulteerde in heuse fabrieken, onder meer aan Markt, Prins Hendrikstraat en Zandvliet. Befaamde namen in dit verband zijn onder anderen: **Van Hoogerwou**, **Van Oerle** en **Van de Ven**. Van Oerle, gelegen langs het Smalwater had behalve een weverij ook een wasserij. Een aantekening van de Boxtelse drossaard mr. **Pieter Quellerius** uit ca. 1730 luidt: *De meeste gedeelte der inwoonders genoegsaem alhier soo door spinnen en weven moeten op bestaen*. Ook thuis werd door weven en later ook klompen maken het vaak karige loon aangevuld. Eveneens van latere datum stammen meerdere houtwerven en wasserijen. Wasserijen konden gebruik maken van het toen nog schone water van de Dommel. Aan het **Gareneindje** (nu deels Molenstraat) stonden op de Dommel en Smalwater (oude naam **Molengraaf**) twee dubbele watermolens. Mogelijk het grootste watermolencomplex van heel Noord-Brabant. Aan de overzijde op de **Molenweide** stond sinds 1681, niet ver van de huidige rotonde Munsel, een houten standerdmolen die de tand des tijds heeft weten doorstaan en thans onder de naam **De Vlijt** in Geffen staat. In 1802 werd in een van de watermolens aan het Smalwater de eerste papierfabriek van Brabant gevestigd. De fabriek leverde papier van zeer goede kwaliteit. Rond 1810 werd er een windmolen bijgeplaatst. In 1819 werd de fabriek verplaatst naar het

terrein van het huidige park **Molenwijk** en werd uitgebreid: er kwamen twee windmolens te staan. Bijzonder is dat die verplaatsing in zijn geheel geschiedde: derhalve zonder de windmolen af te breken! De fabriek bood aan vele tientallen mensen werk. Deze fabriek is, met enige ups en downs in bedrijf geweest tot omstreeks 1835. Op het hoogtepunt was deze papierfabriek veruit de grootste werkgever in Boxtel, met omstreeks honderd werknemers.

Na het opheffen van de papierfabriek werd een van de twee daar aanwezige windmolens afgebroken, de andere kreeg een bestemming als oliemolen.

Gedurende een periode bezat Boxtel twee papiermolens

Een tijdlang telde Boxtel zelfs twee papierfabrieken. Die andere papierfabriek lag bij de Dommel in **KleinderLiempde**, niet ver van de brug in de huidige Eindhovenseweg, hemelsbreed niet ver van kasteel Stapelen. Het was een initiatief van **Adam Hendrik Velsen** in het jaar 1826. Papierproductie vond niet plaats in een watermolen, doch in een grote achtkantige bovenkruier (windmolen), gebouwd in hout en steen. De locatie nabij de Dommel is te verklaren uit het feit dat een papiermolen voor de productie van papier grote hoeveelheden water nodig heeft. In 1859 werd er een stoommachine bijgeplaatst. De fabriek was in bedrijf tot omstreeks 1874. Velsen is een tijdlang eigenaar geweest van beide papierfabrieken: in 1831 kocht hij de papierfabriek in Molenwijk.

Er kwamen diverse kloosters - waaronder een op Duinendaal - die onder andere zieken-ouderenzorg en onderwijs op zich namen. In 1865 werd in Boxtel in de Nieuwstraat een eerste **gasfabriek** in gebruik genomen. In 1899 werd op Boxtels grondgebied nabij het spoorwegstation, de eerste **elektriciteitscentrale** van Brabant gevestigd. Boxtel kende verder onder meer een schoenenfabriek (**Bovendeert**, merk **Patria**), sigarenfabrieken (o.a. **Van Susante**), lampenfabriek (**Alard**), een strohulzenfabriek (**Concordia**, later **bouwplatenfabriek NEFA**).

Alle watermolens op één foto uit 1912. Links achteraan toren Sint-Petrusbasiliek. Achteraan de dubbele watermolen op de Dommel. Rechts de eveneens dubbele watermolen op het Smalwater of Molengraaf. Dit laatste betreft een zeer oud, gegraven kanaal. Koning Lodewijk Napoleon bezocht in april 1809 tijdens zijn rondreis door Brabant ook - zij het kort - Boxtel. Daarbij werd hij ontvangen door president-schepenen Hendrik Verhees bij de papierfabriek, toen nog deels gevestigd in een der watermolens aan de rechterzijde, op het Smalwater. De molens op het Smalwater vonden in het jaar 1912 een einde. De linker molen op de Dommel betrof een zaagmolen: links zien we stapels (gezaagd) rondhout liggen.

AD 1910

Dubbele watermolen op beek de Dommel
Molenstraat Boxtel

AD 2008

Onderste foto: In het witte gebouw rechts is nu de winkel van Van Stekelenburg gevestigd. De op de bovenste foto aan de linkerzijde zichtbare zaagmolen stortte op donderdag 1 november 1934 in de Dommel en werd niet herbouwd.

Stukje Binnendommel met kademuren en gemetseld booggewelf onder toegang tot Villa Het Hof in de Rechterstraat, nabij Zwaanse brug. Opgraving in 2007. Foto van vrijdag 30 maart 2007. Het geeft tevens een idee hoe dicht deze tak van de Binnendommeltjes langs de achterzijde van de huizen richting Kruisstraat liep. Links van de toegang tot Het Hof hebben aan de die zijde van de Rechterstraat tot aan de Dommel nog ooit huisjes gestaan...Er pal achter lag het Binnendommeltje dat onder de zichtbare spaarboog richting Dommel stroomde.

Aan de andere zijde van het centrum lag op Duinendaal een brug bij de pastorie van de Sint-Petrusbasiliek. De smeedijzeren leuning van deze brug is bewaard gebleven. Een Binnendommeltje omsloot de kerkheuvel geheel. Kort na begin van de Reformatie in Brabant (1648-1794) werd het Boxtelse gemeentehuis gevestigd in wat thans de **Heilig-Bloedkapel** (aanbouw tegen oostzijde kerk) is, alsmede in belendende ruimtes. Tegenover de deur die vanaf het kerkhof toegang gaf tot het gemeentehuis, lag eveneens een bruggetje. Overigens begon de periode dat het raadhuis in de kerk was gevestigd pas negen jaar na de vorming van **Staats-Brabant**, toen in 1657 in het dorpsreglement de bepaling verscheen dat niet langer herbergen als raadhuis mochten fungeren. De periode eindigde in 1823, bijna dertig jaar na het einde van het **Ancien Régime** toen werd begonnen met restauratie van de kerk. Op een oude foto van omstreeks 1929 inzake de Heilig-Bloedprocessie is dit bruggetje nog zichtbaar. In de Oude Kerkstraat lag aan het begin, derhalve nabij de Clarissenstraat, een bruggetje. Nabij de protestantse kerk lagen twee bruggen: één in de Clarissenstraat, de andere er direct naast. Het eerste had de naam **Kerkbruggetje** en lag terhogte van het huidige pand van Van den Braak. Aan die zijde van de Clarissenstraat liep het Binnendommeltje richting Dommel en stroomde er in uit. Het tweede bruggetje gaf toegang

tot de, aan de de rand van het kerkhof gelegen bebouwing. Het deel van de Oude Kerkstraat tussen voorplein kerk en Koppel bestond nog niet.

Duinendaal Boxtel met Sint-Petrusbasiliek, rechts de Heilig-Bloedkapel. Omstreeks 1929. Met de suisse (kerkbaljuw of ordebewaker) voorop trekt een processie over het bruggetje over de Koppelloop, een tak van de Binnendommeltjes, gelegen rond het kerkhof. Op zijn sjerp de tekst EERBIED IN GODS HUIS. Een oude benaming voor suisse is hontslaeger. Niet omdat hij honden slachtte, doch ze sloeg met zijn stok teneinde ze voor aanvang van een heilige mis de kerk uit te jagen... Let op de rondboog boven de deur die toegang geeft tot Heilig- Bloedkapel. Hier was tussen 1657 en 1823 het raadhuis gevestigd, evenals werkruimte voor de secretaris en opslagruimte voor het dorpsarchief. De Gotische spitsboogramen waren in die periode vierkant van vorm. Door het rasterwerk van het hek is de kademuur van het Binnendommeltje langs de rand van het kerkhof zichtbaar.

Toen in november 1827 de katholieken de gerestaureerde Sint-Petrusbasiliek weer in gebruik konden nemen werd de, naar deze kerk gerichte voorzijde (ingang) van de aan Koppel gelegen **Pastorije**, een zeer oud gebouw en woning van de dominee, verplaatst naar de achterzijde en kwam er een bruggetje over het daar gelegen Binnendommeltje. De Pastorije bestaat nog steeds: het grote witte pand aan het begin van de Koppel. Het bleef predikantswoning tot het jaar 1994. Een jaar later werd het pand verkocht en sindsdien is het in particuliere handen.

Boxtel groeide voort en mede door allerlei bedrijfsmatige activiteiten, onder meer leerlooierijen, verwerden de Binnendommeltjes tot open riolen. Onvoldoende onderhoud verergerde dit doordat ten gevolge van dichtslibben de doorstroming stagneerde. Het stilstaande water verspreidde een verderfelijke geur...

Iedereen kende elkaar: straatnamen en huisnummers waren nog niet nodig

Eerder zagen we dat na verloop van tijd de Boxtelse buurtschappen door negenmannen waren vertegenwoordigd in het dorpsbestuur. De benamingen van de buurtschappen die zij vertegenwoordigden zijn veelal ontstaan uit **toponiemen**: eigennamen voor geografische gebieden: één perceel, een aantal percelen bij elkaar. Eenduidige straatnamen bestonden nog niet algemeen. We kenden de **straat-** of **steenweg**, waarmee dan de verharde weg (aanvang aanleg 1742) van 's-Hertogenbosch naar Best en later naar Luik werd bedoeld. Vergissen was onmogelijk: In Boxtel en omgeving lag maar één zo'n weg. De **Rechte(r)straat** in Boxtel is ook zo'n oude benaming, in 1480 was de naam **Lange Steenstraat**, later ook wel **Regte Straat**.

Straatnamen waren nog niet algemeen aanwezig of nodig voor adressering, voor bijvoorbeeld postbezorging. De naam **Br(e)ukelsestraat** is op zeker moment in gebruik geraakt voor de zeer oude weg (in noord-zuidroute) die ontstond door het gebied dat onder meer het toponiem **Brukelen** droeg. Herbergen hadden van oudsher al namen: op de Markt bijvoorbeeld **Het Fortuin**, **Het Wilt Verken** of **De Zwaan** bij de gelijknamige brug, doch in dorpen of steden droegen ook veel huizen een eigen naam. In de Clarissenstraat stond in vroeger tijden het **Clarissenklooster**.

Klooster in Clarissenstraat (Oude namen: Bosschweg, Kloosterstraat)

Reeds in 1472 werd daar een klooster gesticht, bevolkt met zusters **Tertiaressen**, die leefden volgens de 2e Regel van de Orde van Sint-Franciscus. De stichting werd mogelijk gemaakt door de schenking van **Hofstede Cronenborch**, eigendom van ridder **Jan (Johan) van Cronenborg**.

Vanaf 1504 werd het een Clarissenklooster, met de naam **Sint Lysbeths Daele**. Aan de achterzijde lag tot aan de Dommel een grote, langgerekte tuin met de naam **Cloosterbleyk**. Bij de grote dorpsbrand op zondag 23 mei 1540 leed ook het klooster veel schade. Tijdens de Reformatie wist het klooster haar bestaan te rekken, doch er mochten geen nieuwe zusters worden aangenomen. Uiteindelijk moest het klooster in 1717 de deuren sluiten. Het werd in 1727 afgebroken. Aan de Clarissenstraat werden toen huisjes gebouwd die heel toepasselijk de naam **Cloosterhuyskens** verwierven. Veel van de huidige woningen op die locatie zijn, tot in deze tijd, door de bewoners voorzien van een naam. Let er maar eens op als u door de Clarissenstraat loopt. Diverse woningen aan de zijde waar aan de

achterzijde de Dommel loopt droegen of dragen nog namen: **Sint-Clara; Gekroonde Schoen; Vergulden Truyfel; Houtsager; Weversspoel; Witten Klomp; Weeffgetouw; Gaaren Croon.** Bij de Zwaanse burg, lag rond het kruispunt Stationsstraat, Prins Hendrik Straat en Molenstraat een aantal percelen met de naam Gareneindje. Deze naam strekte zich destijds verder uit richting van de twee dubbele watermolens op Dommel en Smalwater. Later verwierf de staat die door dit gebied liep de toepasselijke naam Molenstraat.

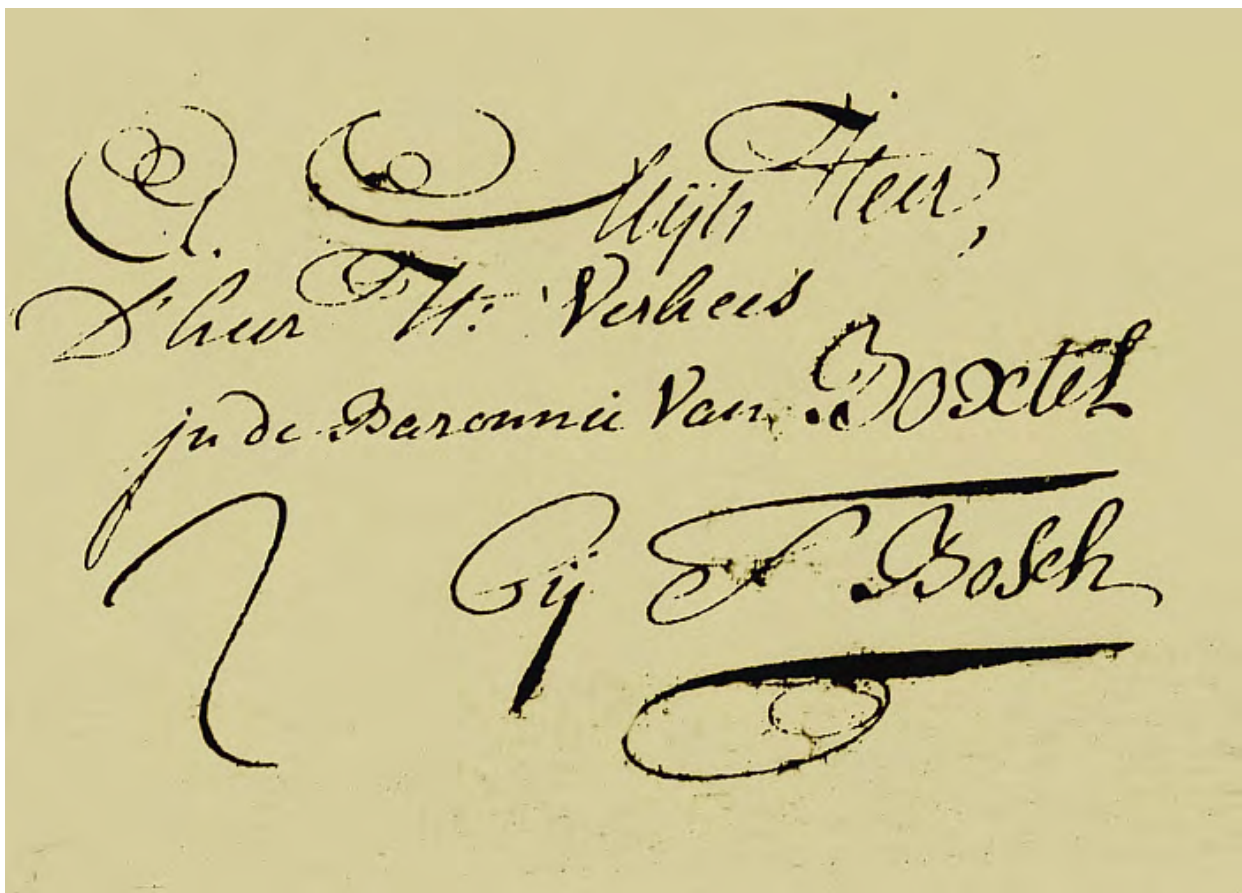

Panden aan de Clarissenstraat richting Markt. De erven en tuinen van deze panden grenzen aan de Dommel en vormden tot 1717 de cloosterbleyk van het hier staande Clarissenklooster. Na sloop van het klooster in 1727 werden hier woningen gebouwd.

Het was de tijd dat iedereen elkaar nog kende. Kwam er al een vreemdeling, postiljon of bode met een brief of een voerman met vracht in het dorp, dan kon hij door eenvoudig te vragen waar iemand woonde, achter het juiste adres komen. Een andere mogelijkheid was dat men verwees naar een algemeen bekend gebouw in een stad, bijvoorbeeld *bij de Waag* of *bij de Magere Brug*. Dat gebeurde ook wel bij advertenties in kranten. Op die wijze kon bijvoorbeeld een boekhandel die in een krant adverteerde en hoopte van buiten de stad klanten te trekken, zijn locatie en daarmee zijn bereikbaarheid verduidelijken.

Een voorbeeld uit de tijd van de Boxtelse duizendpoot **Hendrik Verhees** (1744-1813, landmeter/cartograaf, aannemer, architect, waterstaatkundige, tekenaar, bestuurder, vrederechter, schetsenmaker). Er is een brief bewaard gebleven waar aan de buitenzijde zijn adressering is vermeld. In die tijd bestond de envelop nog niet: deze werd pas in 1835 door

de Engelsman **Bewer** uitgevonden. Papier was toen steviger dan tegenwoordig en diende tevens als envelop: De brief werd zo gevouwen dat de, nog met ganzenveer beschreven, zijde aan de binnenzijde lag. Op de blanco buitenzijde werd dan de - meestal summiere - adressering vermeld. De brief werd met een lint dichtgebonden of van een lakzegel voorzien. In later tijden zouden steeds nauwkeuriger aanduidingen van woningen en dus van de (hoofd-) bewoner of eigenaar volgen, onder andere tijdens de Franse Tijd en later door invoering van het kadaster, dat overigens ook een uitvloeisel was van de Franse periode. Hoofdrede van dit alles: eenvoudiger maken van belasting vaststellen en innen. Overigens reeds in de 17e en 18e eeuw waren in diverse landen reeds wijknummeringen met dit doel ingevoerd. Bijkomend voordeel was tevens dat men in de steeds groter - en anoniemer - wordende dorpen en steden toch betrekkelijk gemakkelijk een adres kon vinden: denk aan bezoekers, handelsreizigers, postiljon, bodes, voerlui.

*Adressering brief, gericht aan Hendrik Verhees: in de Baronnie van Boxtel bij s Bosch
Een nauwkeuriger adressering was niet nodig...*

Nauwkeurige omschrijving adres: middel tot belastingheffen

In Boxtel is op enig moment het gebruik ingevoerd om een pand te lokaliseren door middel van de naam van de buurtschap en huisnummer. Zo treffen we op de lijst van huiskohieren Boxtel uit het jaar 1786 aan:

Het huis van de heer van Boxtel, kasteel Stapelen werd aangeduid als **Boxtel binnen no. 1**
Huisnummer 2 werd toegekend aan de **Dekanij** op Duinendaal (thans pastorie

Verrijzenisparochie), destijds bewoond door **Frans Bowier**, zoon van de in 1781 overleden drossaard **Jan Bowier**; de pastorie bij de schuurkerk op de Burgakker, bewoond door pastoor **Nicolaas François du Messie** lag op het adres Boxtel binnen no. 120. Schoolmeester **Johannes Duijtz** die in het schoolhuis van de Oude School aan de rand van het kerkhof woonde, had als adres Boxtel binnen no. 10. Predikant **Jacobus Laats**, woonachtig in de Pastorije aan de Koppel had als adres Boxtel binnen no. 9. Molenaar **Peeter van der Krabben** woonde in het molenhuis nabij de molens op het Smalwater op het adres Brukelen no. 25. Op die plek staat nu de voormalige woning van **Van Oerle**, pal naast de brug over het Smalwater.

Op 4 februari 1805 werd te Parijs de eerste - Napoleontische - straatnummering ingevoerd, waarbij straten, per wijk aan de linkerzijde oneven nummers en aan de rechterzijde even nummers kregen. Nummering van huizen als onderdeel van de staatsorganisatie werd later ook in door Frankrijk bezette landen, waaronder ons land, ingevoerd. Begin 19e eeuw, omstreeks 1811, is men in Boxtel de diverse wijken of buurtschappen gaan voorzien van een letteraanduiding. Zo werd Boxtel-Binnen aangeduid als **wijk A**.

De overige wijken werden als volgt aangeduid: **B** = Munsel en Onrooi; **C** = Gemonde; **D** = Kleinder Liempde; **E** = Lennisheuvel; **F** = Tongeren; **G** = Luissel en Roond; **H** = Br(e)ukelen; **I** = Hal, Heult en Selissen. Mogelijk is deze wijziging het begin geweest van het langzaam aan verdwijnen van de naam **Boxtel binnen** in het spraakgebruik! De letter van de wijk werd gevolgd door een huisnummer. Aan de hand van de Boxtelse kohieren inzake personele belasting over de jaren 1811-1821 zien we dat de adressering van dezelfde panden soms is gewijzigd. Zo droeg de woning (Pastorije) van de dominee aan de Koppel de aanduiding **A-73** (oude aanduiding luidde Boxtel binnen no. 9); zelfs een bijbehorende stal had een eigen nummer: **A-71**; de Torenschool **A-71** en het aangebouwde schoolhuis, woning van de schoolmeester **A-72**. In de huidige Clarissenstraat kunnen we op die manier de panden volgen wie toen waar woonde. Op nummer A-16 stond het huis van **Willem Verspeek**, waar hij gedurende 1811 en 1812 ook woonde. In 1814 was hij nog steeds eigenaar van het pand, doch bewoner was **Arnoldus Verhees** geworden, broer van **Hendrik Verhees**. Op A-17 stond het huis eigendom van **Jan Cornelis de Leeuw**. Op A-18 stond het geboorte- en woonhuis van **Hendrik Verhees** (De Brouwkuip). In de daarvóór gebruikte adressering luidde Verhees' adres Boxtel binnen no. 36. Pand A-19 was eigendom van **Everd van de Sande**, vriend van Hendrik Verhees, wiens naam ook voorkomt op het opgemaakte formulier bij het overlijden van Verhees op 23 april 1813.

De **Gemeentewet** van 1851 verplichtte Gemeenten tot algemene invoering van straatnamen. Gemeenten moesten voor dat doel een speciale legger met straatnamen gaan aanleggen en bijhouden. Pas in 1875 werd in Nederland het, in Parijs reeds in 1805 ingevoerde, systeem verplicht met betrekking tot even nummers rechts en oneven nummers links van een straat. Als eerste voerde Amsterdam het in. De Gemeente Boxtel voerde pas in 1927 adresaanduiding door middel van straatnaam en huisnummer in.

Uitbreiding Boxtel

Aan de periferie van Boxtel binnen, het centrum van Boxtel, werd van lieverlee ook bebouwing gerealiseerd. Buurtschap **Breukelen** groeide uit tot een heuse wijk en omvatte een gebied met de toponiemen **Brukelen** en **Het Schaaphuis**. De nieuwe wijk kreeg in 1901

een eigen kerk, de **Heilig-Hartkerk** en in 1911 het **Sint-Ursulaklooster** van de zusters Ursulinen, gelegen aan de Baroniestraat. Toen halverwege de dertiger jaren van de twintigste eeuw de resterende watermolens op de Dommel verdwenen, werd de sluis verwijderd en de molengang gedempt. Ongeveer op de plek waar de molensluis in de Dommel lag kwam een brug en omstreeks 1935 (vaststelling straatnaam) werd de **Mgr. Wilmerstraat** en **Van Alphenlaan** aangelegd, als aansluiting op de Baroniestraat enerzijds en Bosscheweg anderzijds. Het Molenpad, dat voorheen recht op de sluis afging, werd een stukje verlegd, zodat het later recht tegenover de toen aangelegde **Deken De Wijsstraat** kwam te liggen. Na het einde van de Tweede Wereldoorlog schreeuwde Boxtel om nieuwbouw. Aan de rand van wandel- en sportpark Molenwijk vond uitbreiding plaats met onder andere Hertogenstraat, Ridder van Cuykstraat, Jan van Brabantstraat, Doornakkerlaan, Leenhoflaan. Met de bouw van bejaardentehuis **Simeonshof** (1958) werd tevens de Annastraat aangelegd, alsmede een brug over het Smalwater. Een stuk grond van het terrein waarop de Heilig-Hartkerk stond werd aangekocht om de weg te kunnen doortrekken naar Baroniestraat en Pastoor Erasstraat. Over toponiemen gesproken: het gebied globaal begrensd door Dommel, Stationsstraat en Van Salmstraat (toen nog niet doorsneden door een spoorlijn) droeg de naam **Het Loo**, een naam die tegenwoordig nog nauwelijks iemand iets zegt. Er bestaat nog wel een straatnaam **Het Loo** doch die ligt in een gebied met andere toponiemen. Het stationskwartier werd vanaf 1865 gevuld, te beginnen met de, aanvankelijk nog onverharde stationsstraat waarvan het tracé werd bepaald door de ligging van het eerste, kleine, spoorwegstation: de straat werd aangelegd recht op dit gebouwtje. Door verloop van jaren raakten de percelen links en rechts grenzende aan de Stationsstraat volgebouwd, voornamelijk met huizen. Het nieuwe, grotere station dat in 1873 in gebruik werd genomen kwam meer noordwaarts te liggen en was vanaf de Stationsstraat zelf niet meer zichtbaar. Pas met ingebruikname van het laatste station, op vrijdag 29 september 2000, lag Boxtels spoorwegstation weer op de plek van het eerste station.

Wijk Selissenwal

Het Boxtelse gemeentebestuur liet haar oog vallen op een toen nog vrijwel ongerept natuurgebiedje met zandverstuivingen, weilandjes, kleine perceeltjes, bomen, struiken en hier en daar een boerderijtje of huisje. Het betrof de **Selissenwal** gelegen tegenover **Selissen** met toponiemen als **De Tijber** en **Hoge Walakkers**. Het huidige **Baanderherencollege** (vmbo-school) heette vroeger **den Tijber** en deed op die manier het toponiem van het gebied waar de school staat nog eer aan. De naam Hoge Walakkers is geheel verdwenen in spraakgebruik en naamgeving. Hier ontstond vanaf het begin der vijftiger jaren de wijk Selissenwal, compleet met scholen, winkels en een r.k. kerk, de **Maria Reginakerk**, ontworpen door de Boxtelse architect **Jan Strik**. Het werd een grote vierkante 'doos' met veel glas en zonder één pilaar. In de onmiddellijke omgeving ervan verrees een losstaande, omstreeks veertig meter hoge toren die al snel in de volksmond de naam **Magere Josje** kreeg, naar een in 1957 op de Amsterdamse Wallen vermoorde prostitué met die bijnaam. De ruimte bood plaats aan maar liefst duizend (!) gelovigen. Bouwpastoor **Herman de Beer** legde zondag 15 november 1959 de eerste steen. De kerk werd zondag 2 oktober 1960 ingewijd door bisschop **W. (Rinie) Bekkers**. Reeds ruim veertig jaar later, medio 2002, werd het gebouw gesloopt. Toren Magere Josje werd gespaard en opgenomen in hier later

gerealiseerde nieuwbouw. De sloop van de kerk luidde renovatie in van een deel van de wijk waarbij nog meer zou worden gesloopt. Zo vielen bijvoorbeeld alle winkels uit de beginperiode van de wijk aan de Baanderherenweg onder de slopershamer.

Boxtel-oost

Toen ook deze wijk vol raakte moest worden uitgezien naar een nieuwe bouwlocatie voor uitbreiding van Boxtel. Zo kwam men - eind zestiger jaren van de twintigste eeuw - terecht bij het gebied gelegen ten oosten van de huidige Brederodeweg. Een laaggelegen, deels drassig terrein met twee hoofdwegen: de **Nieuwstraat**, richting Schijndel en de **Maastrichtsestraat** (thans fietsroute), naar Sint-Oedenrode. Oudere Boxtelaren schudden afkeurend hun hoofd toen ze vernamen van de plannen om in dat gebied een nieuwe woonwijk te realiseren. Toch ontstond hier langzamerhand de wijk Boxtel-oost. Jammer dat de tracés van de zeer oude wegen Nieuwstraat en Maastrichtsestraat niet intact werden gelaten. Het werd de eerste wijk van Boxtel waar nooit een noodkerk gevolgd door een definitief kerkgebouw werd gerealiseerd. De ontkerkelijking was bij eerste bebouwing van de wijk reeds begonnen en nam gaandeweg zulke vormen aan dat er nooit plannen in die richting zijn ontwikkeld.

Boxtel-oost was een wijk waar veel last werd en wordt ondervonden van de hoge waterstand en gebrekkige afvoer. Medio 2012 werd een aanvang gemaakt met de aanleg van een veel geld kostend drainagesysteem door de wijk. September 2012 ging de aannemer failliet, waardoor de verdere uitvoering vertraagd werd. Voorjaar 2013 werden de werkzaamheden weer voortgezet.

(Hoog) Munsel

In de negentiger jaren raakte ook Boxtel-oost langzamerhand vol en vond men in het gebied Munsel een nieuwe uitbreidingsmogelijkheid. Dit gebied wordt begrensd door Dommel, A2, Schijndelseweg en Brederodeweg. Munsel en Hoog Munsel is van oudsher agrarisch gebied. Er lagen diverse boerderijen. In de achttiende eeuw ontstond hier het landgoed **Jachtrust**, dat later (1920) opging in het door de Fraters van Tilburg gestichte instituut **De La Salle**. Het werd ingericht voor de opvang van voogdijkinderen en er werd speciaal onderwijs gegeven. Hoewel de fraters reeds lang zijn verdwenen bestaat het nog steeds en werd regelmatig uitgebreid. In die uitbreidingsplannen is op zeker moment het fraaie, uit de beginperiode daterende landhuis gesloopt. Op Munsel begon in 1972 **Sietze Leeflang** zijn **De Kleine Aarde**, bedoeld om zuiniger om te springen met onze natuurlijke bronnen en meer aandacht voor het milieu. Zijn geesteskind ging per 1 januari 2011 failliet. Al in de tachtiger jaren werden in Munsel sportterreinen aangelegd. Schrijver van dit artikel is vanaf de oprichting in 1962 (1964 officiële vereniging) een aantal jaren lid geweest van Atletiekvereniging **Marvel**, opgericht door **Bart Looijaard**. In de beginperiode beschikte de vereniging over geen enkele faciliteit of veld. Pas op Munsel kreeg men de nodige faciliteiten. Rond de La Salle en sportvelden ontstond langzamerhand een nieuwe woonwijk. Vlak bij de Dommel ligt aan De Voetboog het sportterrein van lawn tennisvereniging **Munsel** en kanovereniging **De Pagaai**. De laatste beschikt sinds korte tijd over een aanleghaventje dat uitmondt in de Dommel.

Gaten vullen

Voorts werden door opvullen van allerlei lege of vrijkomende plekken na verloop van tijd vrijwel alle resterende kleine bouwloacties in en rond het centrum van Boxtel opgevuld. Boxtel werd in één klap een stuk groter toen, geheel tegen de zin van de inwoners zelf, het tot dat moment zelfstandige, dorp Liempde per 1 januari 1996 bij de Gemeente Boxtel werd gevoegd.

Plannen voor de toekomst

Medio 2013 zijn er plannen om in **Selissen** in de nabije toekomst woningen te bouwen, hoewel realisatie van deze plannen door de huidige economische malaise allerminst zeker is. Het gebied Selissen ligt tussen De Ketting, Bosscheweg, autosnelweg A2 en rivier de Dommel. Er is hier reeds een kleine woonwijk aanwezig, evenals politiebureau en enige winkelbedrijven. In totaal kunnen hier nog zo'n vierhonderd woningen worden gebouwd..

Kerkelijke sores

Op kerkelijk gebied valt nog te melden dat er vergaande fusies in maak zijn, waardoor steeds meer kerkgebouwen hun deuren voorgoed moeten sluiten. Deze ontwikkeling is reeds decennialang gaande en wordt veroorzaakt door sterk teruglopende (betalende) kerkgangers waardoor het onderhoud van de kerkgebouwen niet meer is op te brengen enerzijds en anderzijds te weinig beschikbare priesters om alle parochies te kunnen bemannen. We memoreerden reeds de Maria-Reginakerk in de wijk Selissenwal: gebouwd en gesloopt binnen één mensenleeftijd. Per 1 januari 2006 gingen de parochies van Heilig-Hart, Maria-Regina en Sint-Petrus samen verder onder de naam Verrijzenisparochie. Deze maakt gebruik van de Sint-Petrusbasiliek. Zondag 4 januari 2015 droeg pastoor Jacques Grubben in de Heilig-Hartkerk de laatst heilige mis op. Kort nadien werd de kerk verkocht en wacht thans (juli 2019) nog steeds op een andere bestemming.

De **Sint-Therisiakerk** in Lennisheuvel (1926 naar ontwerp van **Hubert** en zoon **H.F.M. (Hubert jr.) van Groenendael**¹²), is mede dankzij de actie gemeenschap daar nog als zodanig in gebruik.

De protestantse gemeenschap van Boxtel kerkt nog immer in hun sinds 1812 aan de Clarissenstraat aanwezige kerkgebouw. Hoewel in 1648 en volgende jaren zeer klein begonnen en gebleven, waarbij in 1794 onzeker was of men wel zelfstandig zou kunnen voortbestaan, groeide nadien het aantal lidmaten en stabiliseerde op een zodanig aantal dat hun godshuis steeds groot genoeg bleef om alle kerkgangers onderdak te bieden. Zoals vrijwel alle kerkgenootschappen in ons land, ondervindt men ook hier terugloop in kerkbezoek en daarmee inkomsten. Niettemin staat het kerkgebouw, na een ingrijpende restauratie in de jaren 1996/'97 er fier bij. Zelfs **De Schakel**, ontmoetingsplek voor deze geloofsgemeenschap en stammend uit het jaar 1959, kon in 2007 worden vervangen door nieuwbouw, waarbij de verbinding tussen die ruimte en het kerkje werd gerealiseerd in de vorm van een glazen corridor, waardoor een fraai doorkijkje op de er pal achter gelegen toren van de Sint-Petrusbasiliek ontstond.

---

¹² **J.A.H. (Hubet) van Groenendael** (1868-1942), Nederlands architect, leerling van **Pierre Cuijpers**.

Vrijtijdsbesteding

Eerste bioscoop

Reeds in 1911 had Boxtel zijn eerste bioscoop: **Bioscope Berte**, gelegen op de Markt, op de plek waar thans een restaurant is gevestigd. Voorhees zat dar o.a. een kantoor van ABN/AMRO bank. Nadien wijzigde de naam van de bioscoop in **Royal**. Toenmalig eigenaar **Jan de Wolf** zag zich in 1933 genoodzaakt zijn bioscoop te sluiten.

Op die locatie heeft schrijver dezes nog gewoond (1966-1971). In die periode was in de benedenruimte tegen de wand nog een houten lambrizing aanwezig uit de tijd van de bioscoop. Boven was nog de projectorroimte aanwezig met een van glas voorzien luikje dat geopend kon worden en uitzicht bood op de vroegere bioscoopzaal. De eerste reguliere filmvertoningen in ons land waren een initiatief van **Frans (F.P.J.) Goeman**, die vanaf herfst 1903 in de Rotterdamse **Tivoli-winteruin** aan de Coolsingel, begon met het vertonen van films.

Eerste concertzaal

Van maart 1911 dateren de eerste pogingen om in Boxtel een concertzaal te realiseren. Begin 1923 wordt opgericht de **N.V. Concertgebouw Boxtel**. Reeds augustus dat jaar wordt deze voorziening in gebruik genomen. Het was een gebouw van 33 meter lang, 11 meter breed en voorzien van 450 zitplaatsen plus nog 50 tot 80 extra op het balkon. De concertzaal werd gebouwd in de tuin van hotel **Van Dijk**, dat later de naam **Riche** verwierf. Het voormalige hotelpand bestaan nog: thans is er **modecentrum Theelen** in gevestigd. Later werd genoemde concertzaal omgebouwd tot de **Nieuwe Bioscoop**. Dit gebouw ging ter ziele: het bevond zich op de plek waar thans de passage naast Theelen is tussen Stationsstraat en Prins Hendrikstraat.

Jeugdhuis De Ark

In de Prins Bernhardstraat werd in 1938 jeugdhuis **De Ark** in gebruik genomen. Tegenwoordig is in dit gebouw **Tiga health & Beauty** gevestigd. Het werd gebouwd door de Heilig-Hartparochie onder leiding van pastoor en deken **Ignatius Broekman** (1892-1974). Later werd het een bioscoop. De zaal werd ook gebruikt voor toneel- en concertvoorstellingen. In de vijftiger jaren van de 20ste eeuw werden er schoolconcerten verzorgd door **Het Brabants Orkest** onder leiding van **Hein Jordans**. De Ark bestond uit een zaal met klein balkon en bood plaats aan zo'n 400 bezoekers. De wanden toonden schilderijen van de Boxtelse kunstschilder **Toon Ninaber van Eijben**. Zondag 27 augustus 1972 vond de laatste filmvertoning plaats: een sexfilm voor boven de 18 jaar. De Heilig-Hartparochie wilde van het gebouw af en bood het ter overname aan bij het gemeentebestuur voor een bedrag van 125.000 gulden. Ondanks protesten van diverse zijden ging het gemeentebestuur niet over tot aankoop. Vervolgens zat Boxtel decennialang zonder enige theatervoorziening.

Harmonieën

Van oudsher kende Boxtel twee, jarenlang rivaliserende, harmonieën: **De Gildensbonds Harmonie** en **Boxtels Harmonie**, beide binnen vier weken na elkaar opgericht in het jaar

1908. Er werd kennelijk druk en goed geoefend, want op zaterdag 30 april 1910 werd op de Markt een daar geplaatste kiosk door beide muziekgezelschappen in gebruik genomen. De harmonie trok vroeger regelmatig door de Boxtelse straten. Reeds omstreeks 1850 bestond er in Boxtel een fanfare, dan wel harmonie: het **Muziekgezelschap Oefening & Volhanding**, met als dirigent de uit Eindhoven afkomstige **Jean Lurmans**. Er werd ook buiten Boxtel opgetreden. Andere namen van muziekgezelschappen zijn: **Boxtels Fanfare** (1879-1884), onder leiding van de heer **Hörmann** uit Den Bosch en **Wilhelmina**, bedrijfsfanfare van **Van Oerle's Weverijen**, die bestond tussen 1895 en 1906. Omstreeks 1960 verdween de (oude) kiosk met rieten dak van de Markt. Nadien zijn er nog een tweetal andere kiosken op de Markt aanwezig geweest. De laatste naar een ontwerp van de Boxtelse architect **Strik**. Thans (2016) ligt deze alweer jaren in opslag te wachten op herbouw op een nieuwe locatie.

Voetbalclubs

Ook op voetbalgebied was Boxtel in twee kampen verdeeld: **ODC** en **Boxtel**. Vóór oprichting van deze clubs werd er ook al volop gevoetbald in Boxtel, doch beide genoemde clubs bestaan tot op de dag van vandaag, vandaar dat we er even bij stilstaan.

In 1938, hetzelfde jaar dat in wijk Breukelen jeugdhuis De Ark werd geopend, werd in een weiland dat later tot Boxtel tot Boxtel-oost zou behoren, aan de toenmalige Nieuwstraat het **Paulus Jeugdhuis** van de Sint-Petrusparochie geopend. Voetbalclub **RKSV** (Rooms Katholieke Sport Vereniging) **Boxtel**, in de volksmond **Boc** geheten, werd opgericht op 1 september 1941, met toenmalig pastoor en deken **Jos Van Besouw** als een van de trouwste fans. Hun eerste voetbalveld lag naast het jeugdhuis, op het in 1936 aangelegde **Sportpark Sint-Paulus**. Het jeugdhuis bestaat nog steeds: we kennen het nu als gemeenschapshuis **De Rots**. Het sportpark is reeds lang ter ziele en tegenwoordig voetbalt men op Munsel. **ODC** (**Overwinning Door Combinatie**) werd opgericht in 1925 en heeft van oudsher domicilie gehad aan de rand van sport- en wandelpark Molenwijk, naast de spoorlijn Boxtel-Vught. Bijzonder is dat het Nederlands elftal in 1956 in Boxtel haar *centrale trainingen* kwam houden. Het was de tijd dat **Frans De Munck** (alias de **Zwarte Panter**) doelman was. Andere beroemde namen uit die tijd: **Faas Wilkes**, **Abe Lenstra**, **Coen Moulijn**... Om de trainingen mogelijk te maken werd een perceel dennenbos gekapt, gelegen tussen het bestaande verenigingsterrein en het Leysenvan om een trainingsveld met verlichtingsmasten te kunnen realiseren. In een hoek van dit nieuwe veld verrees een trapmuurtje dat nog bestaat en inmiddels de gemeentelijke monumentenstatus heeft bereikt. Ook kwamen er betere sanitaire voorzieningen. Er werden onder meer trainingswedstrijden tussen het 1e en 2e elftal gehouden. Daar kwam zoveel volk per trein van buiten Boxtel op af dat de straat zwart zag van de mensen. De massa werd begeleid door politie te paard, die toen nog huisde in de kazerne aan de Kasteellaan. De eerste keer werd op dinsdag 21 augustus 1956 te Boxtel getraind. Alles verliep nog uiterst vreedzaam. Voetbalvandalisme was nog ver weg.

Park Molenwijk

Molenwijk dankt zijn naam aan het feit dat daar ooit de op twee windmolens draaiende papierfabriek (1819 - ca. 1839) heeft gestaan. Nadien werd één molen afgebroken, de andere werd nog een aantal jaren gebruikt als - mogelijk industriële - oliemolen. De naam **Molenwijk** werd in die tijd al gebruikt. Het terrein werd in 1929 door de Gemeente Boxtel aangekocht met het plan er woningen te bouwen. Dit plan ging niet door en begin dertiger

jaren van de twintigste eeuw werd het deels ingericht als wandelpark. Het in het park liggende **Leysenvan** werd voor een deel getransformeerd tot openluchtwembad dat op dinsdag 15 augustus 1933 geopend. Kort nadien, op zondag 17 september datzelfde jaar volgde opening van een ander deel, Sportpark Molenwijk. Op dat moment vond ODC daar haar onderkomen reeds. In de loop der jaren volgden meer sportclubs zoals **LSV De Merletten** en hockeyvereniging **MEP**, welke laatste club zich in 1949 daar vestigde. In 1933 kwam in Boxtel de wens bovendrijven om een wielersbaan aan te leggen. Een jaar later werd die wens werkelijkheid.

Wielersbaan

Op het terrein waar zich later MEP vestigde, werd aldus in 1934 een zandbaan aangelegd ten behoeve van de wielersport. Reeds weer één jaar later werd de zandbaan veranderd in een houten baan. Burgemeester **F. van Beek** opende de vernieuwde baan op tweede pinksterdag van dat jaar. De baan werd gerund door wielersclub **Rapide**. Wedstrijden trokken tot wel enige duizenden toeschouwers. Gedurende de rest van de dertiger jaren doken regelmatig krantenberichten op die verslag deden van gehouden wedstrijden. Medio augustus 1940 werden er nog wedstrijden gehouden, terwijl kort erna het bericht kwam dat de baan zou worden gesloten. Vrijdag 20 december 1940 verscheen in het Algemeen Handelsblad een foto waarop te zien is hoe de Boxtelse wielersbaan werd gesloopt.

In de zestiger jaren van de 20ste eeuw werd in het deel van het park, dicht bij de weg Essche Heike, een dierenpark aangelegd. Dat werd door de jaren heen uitgebreid en bestaat thans voort onder de naam **Groene Warande**. Op dit terrein ligt nog een ven, deel van het eertijds veel grotere Lang Ven en waarvan het grootste deel werd gedempt begin jaren zestig van de negentiende eeuw, bij de aanleg van de spoorlijn 's-Hertogenbosch-Boxtel. Iets verderop in het park, richting spoorlijn is nog, in de vorm van een begroeide heuvel met een waterpartij ervoor, een van redoutes herkenbaar die in februari 1839 in Boxtel werden aangelegd. Voetbalclub ODC groeide dusdanig dat het terrein op Molenwijk te klein werd. Ter plaatse kon niet worden uitgebreid. Vandaar dat men op het Essche Heike, het terrein aan de straat met dezelfde naam en gelegen aan de overzijde van park Molenwijk de voetbal accommodatie uitbreidde. Doch na verloop van tijd ontstond ook hier te weinig capaciteit. Men dacht er over alle faciliteiten over te brengen naar één locatie, naar een terrein aan de Mezenlaan. Bezwaren van omwonenden, doch vooral gebrek aan voldoende geld deden dit plan sneuvelen. Thans wordt getracht een oplossing te vinden op de locatie Essche Heike. Als de daar aanwezige manege kan verhuizen, zou de voetbalvereniging alle activiteiten op die plek kunnen concentreren.

Veel binnensporters vinden reeds jaren onderdak in het sportcomplex **De Braken**, ooit aangekocht en decennialang gerund door schoolgenoot **Martien Pennings**.

Paardenrenbaan.

Boxtel heeft gedurende eentwaatertal perioden een paardenrenbaan gekend. De locatie is te vinden op het terrein van de Gasunie tot het terrein van recreatieplas De Langspier, begrensd door het Essche Heike, Esschebaan en de spoorlijn. Medio 1917 laat de pas opgericht Boxtelse **Draverij en Renvereniging 'Brabant'** daar een renbaan aanleggen. De Tilburgse

wollenstoffenfabrikant **Frederik Bernardus (Bep) van den Bergh** (1881-1946) neemt op zeker moment renstal **Lancier** van zijn vader over, die in Alkmaar is gesitueerd. Hij zoekt in de omgeving van Oisterwijk een terrein om de stal naar te verplaatsen, hetgeen niet lukt. Zo komt de stal van Van den Bergh december 1918 terecht op het terrein van de Boxtelse renbaan. Nog het een, nog het ander blijkt een lang leven beschoren te zijn. In de jaren twintig gaat de renbaan ter ziele, later moet ook stal Lancier zijn activiteiten beëindigen. In de jaren van de Tweede Wereldoorlog wordt er in Boxtel een NSB-burgemeester aangesteld: **René Thomaes**, afkomstig uit Zeeland. Wat hem dreef zal wel altijd in nevelen gehuld blijven, doch wellicht dat hij meende zijn daadkracht te tonen, maar hij maakt een plan voor een nieuwe renbaan in Boxtel. Het blijft niet bij plannen. Tegenover het terrein van de eerste Boxtelse paardenrenbaan - gelegen tussen Esschebaan, Essche Heike en de spoorlijn Boxtel-Vught - wordt, met bescheiden middelen (er is schaarste aan bouwmaterialen) een renbaan gehouden. D-day is al achter de rug en de geallieerden zijn bezig met hun opmars richting noorden als er in Boxtel nog een paardenwedstrijd wordt gehouden... Na de bevrijding wordt ook dit overblijfsel uit de oorlog verwijderd: Boxtel zal het verder zonder renbaan moeten doen.

Koren

Van oudsher kende men in Boxtel natuurlijk de katholieke kerkkoren, aanvankelijk uitsluitend bestaande uit mannenstemmen. Dat die ook nog commotie kunnen veroorzaken bewijst het koor dat bestond ten tijde van de nadagen van de schuurkerk aan de Burgakker. In 1808 was het kerkkoor, dat toen uit zo'n achttien mannen zal hebben bestaan, van mening dat er een orgel moest komen. Toenmalig **vicaris Van Alphen** die dit ter ore kwam, was furieus. Van Alphen had reeds in een ander geval getoond fel tegen een orgel in de kerk te zijn. Hij dulde uitsluitend Gregoriaans gezang. Toen het zover kwam dat het koor weigerde te zingen, klom Van Alphen in de pen. Uiteindelijk liep deze kleine opstand met een sissert af, doch gevolg was wel dat er datzelfde jaar nog een koorreglement kwam, teneinde koorleden en voorzanger (dirigent) op hun plichten te wijzen. Het reglement bevatte ook strafbepalingen bij overtreding. Het zou vervolgens nog 34 jaar duren - Van Alphen was toen reeds overleden - voordat er een orgel in de kerk kwam. Het hiervoor genoemde koorreglement heeft dienstgedaan tot 1830, toen een nieuwe versie werd opgemaakt. Dit reglement hangt, ingelijst, nog heden ten dage tegen de kas van het rugpositief van het Smitsorgel in de Sint-Petrusbasiliek.

Op enig moment ontstonden ook vrijetijdskoren, die wèl gemengd waren. In dit kader denken we aan **Zangvereniging Sint-Petrus en Sint-Cecilia**. De roots van dit koor gaan terug tot 1936 toen het werd opgericht door het samengaan van de reeds bestaande gezelschappen **Boxtels Mannenkoor Sint-Petrus** en **Boxtels Dameskoor Sint-Cecilia**. Dirigent van het eerste uur doch tevens dirigent met de langste staat van dienst bij dit koor was **Jacques Driessen**. Onder zijn leiding werden met veel succes operettes uitgevoerd in theater De Ark. Hij was dirigent van 1936 tot 1977. Twee jaar later overleed hij. Zondag 19 juni 2016 vond de laatste uitvoering plaats. Dat gebeurde onder leiding van dirigent **Dirk Struycken** in gemeenschaphuis **De Walnoot** in wijk Selissenwal. Tevens werden nog een aantal jubilarissen gehuldigd, onder wie **Elly van de Langenberg** die haar 50-jarig jubileum

bij het koor vierde. Daarna werd het koor, wegens afnemende belangstelling voor koorzang (stagnatie aanwas van nieuwe leden), opgeheven.

De protestantse gemeenschap kende jarenlang een eigen koor: **De Lofstem**. Er was in die tijd nog weinig tijdverdrijf. Een dochter van slager Klaasje Sterrenburg had een goede stem en was lid van De Lofstem. Zij trad ook solistisch op.

Uitvoeringen van koren en harmonieën konden altijd rekenen op grote belangstelling. Nadat theater De Ark in 1972 de deuren sloot (thans **Tiga Health & Beauty**) had Boxtel jarenlang geen theater- of bioscoopvoorziening.

Podium Boxtel aan Burgakker

In 2004 werd een verbouwing van **SintLucas** (MBO-opleiding, oude naam **Schildersschool**) begonnen. Een voormalige sporthal kreeg een nieuwe functie, waarvan ook inwoners van Boxtel konden profiteren. Het werd een ruimte met podiumvoorziening. Aldus ontstond **Podium Boxtel**: een multifunctionele ruimte voor concerten, theater, filmvertoning, bijeenkomsten, in gebruik genomen in 2006. **Stichting Cultuurgeschiedenis Boxtel-Meierij 'Hendrik Verhees'** hield hier november 2007 een drukbezocht symposium waarbij onder meer het boek, geschreven door **Hans Pel**, werd gepresenteerd en de mobiele expositie met documentaire op dvd over Hendrik Verhees hun première beleefden. September 2009 werd door de Gemeente Boxtel hier de **eerste Buxtelse Veteranendag** georganiseerd.

Gilden

Van oudsher (Middeleeuwen) kunnen tenminste een drietal soorten gilden worden onderscheiden:

- **Schuttersgilden**, dienstbaar aan de (plaatselijke) heer, vormden later ook wel stadlegers;
- **Godsdienstige verenigingen en broederschappen**. Godsdienstige broederschappen werden tijdens de Reformatie veelal het zwijgen opgelegd, hoewel de **Bossche Illustre Lieve Vrouwe broederschap**, reeds in de 14e eeuw opgericht, in dat opzicht een uitzondering vormt. Dit genootschap, waarvan prins **Willem van Oranje** nog ooit lid was, werd voor de keuze gesteld: óf opheffen óf voortbestaan met voor de helft katholiek en voor de helft protestantse broeders. Aldus geschiedde het in 1642.
- **Ambachtsgilden**: men mocht pas een bepaald beroep uitoefenen als men, begonnen als gezelschap, een proef van vakbekwaamheid met goed gevolg had afgelegd. Zo kon men meester worden. Ambachtsgilden verdwenen na 1798. Men achtte ze uit concurrentieoverwegingen niet meer van de toenmalige tijd.

Schuttersgilden vormen een verhaal apart. Zij hebben een tijdlang nog deel uitgemaakt van het verdedigingssysteem van ons land dat werd opgezet vanaf 1813. Overigens moet worden vermeld dat deze drie categorieën niet zelden dooreen liepen. Met andere woorden een lid van het schoenmakersgilde kon ook lid zijn van een schuttersgilde en daarnaast ook nog van een godsdienstig gilde.

Situatie Boxtel. In het verleden bestonden te Boxtel vier gilden. Deze zijn in de loop van de

19e eeuw verdwenen. Oud Boxtels gildenzilver is nog aanwezig in het **Noord-Brabants Museum** in 's-Hertogenbosch. In 1995 namen **Harrie van Vreede, Geert van de Wal** en **Henk van Weert** het initiatief om te komen tot heroprichting van een gilde. Na een gehouden bijeenkomst bleek hiervoor voldoende belangstelling. Men koos ervoor in de naam van het nieuwe gilde twee namen te doen herleven. De naam werd **Gilde van Sint-Barbara** (opgericht vóór 1470) & **Sint-Joris** (stammend van vóór 1476). Op 4 december 1996 vond in de ridderzaal van kasteel Stapelen de officiële heroprichting plaats. Het Boxtelse gilde sloot zich aan bij de kring **Het Kwartier van Oirschot** van de **Noord-Brabantse Federatie van Schuttersgilden**.

Ook Liempde kent een heropgericht gilde. Daar werd in 1986 het **Gilde Sint-Antonius Abt** nieuw leven ingeblazen. Het is tegenwoordig gehuisvest in een nieuw onderkomen aan de Oude Dijk te Liempde.

Zaterdag 23 april 2011. Terrein tussen winkelcentrum Oosterhof, Hendrik Verheeslaan, Dr. De Brouwerlaan en Maastrichtsestraat. Koningschieten door Gilde Sint-Barbara & Sint-Joris. Controle van de vogel die zojuist op de paal is bevestigd, door hoofdman Jacques Habraken. De gildebroeder die de vogel met zijn schot naar beneden haalt, wordt de nieuwe koning. Op deze locatie ligt thans de retentievijver, opgesierd met kunstwerk Barbus barbus van Marten Groen. Op deze locatie ligt thans een retentievijver voor tijdelijke opvang

water tijdens forse regenbuien.

Dinsdagmiddag 23 april 2013, omstreeks 13.20 uur. Het Gilde Sint-Barbara & Sint-Joris voor de Sint-Petrusbasiliek. Het meisje vooraan draagt op een kussen de vogel die later op het schietterrein bovenop de paal wordt bevestigd en waarop geschoten zal worden. Het gilde verrichte die dag twee opdrachten: te 13.30 uur aanwezig zijn op het kerkhof bij de kerk waar burgemeester a.i. Hans van Brummen een herinneringsbordje zou onthullen bij de locatie van het voormalig graf van Hendrik Verhees. Daarna ging het snel per fiets of auto naar het Gildeterrein aan het Essche Heike waar het jaarlijkse koningschieten zou worden gehouden. Joris van Os werd, tot zijn eigen verbazing, die dag koning.

Op deze foto zijn twee van de drie (her-)oprichters van het Gilde aanwezig: voorste rij tweede van links: Geert van de Wal; uiterst rechts Harrie van Vreede. Naast hem, met staf: hoofdman Jacques Habraken. Links van de hoofdman Ine Jonkers, beschermvrouwe van het Gilde.

BOXTEL, 11 Aug. Zaterdagavond te half zeven kwam de raad dezer gemeente onder voorzitterschap van burgemeester A. Gijsen in openbare vergadering bijeen.

Afwezig de leden Pajmans en Ribbe met kennisgeving; één vacature.

Nadat eenige ingekomen stukken afgehandeld waren, kwam aan de orde, een voorstel tot vaststelling der verordening van steunregeling bij werkloosheid en de benoeming tot leden dier commissie. Onder voorzitterschap van den burgemeester werden benoemd 3 leden werkgevers de heeren: J. F. van Oerle, J. H. Velzen en J. van Susante, en 3 leden werknemers de heeren: J. Zweens, J. van Dorenmalen en Van den Brand. Een voorstel tot watervoorziening der Binnendommeltjes volgens het rapport van den gemeente-opzichter werd aangenomen, waarbij B. en W. werden gemachtigd tot het plaatsen van een pomp, gedreven door een electromotor, ten einde water in de Binnendommeltjes op te pompen, om zoodoende voor waterverversing te kunnen zorgen. Later zal tot riolering daarvan worden overgegaan.

Tot candidaten voorzitters der belastingen wegens periodieke aftreding der heeren J. F. van Oerle en L. A. Spierings werden deze herbenoemd. Tot goedkeuring der armenrekening over 1917 werd een commissie van onderzoek benoemd. Na nog eenige besprekingen werd de openbare vergadering gesloten om in geheime zitting over te gaan tot behandeling van reclames tegen den hoofdelijken omslag over 1917.

< Artikel in de Tilburgsche
Courant van dinsdag 13
augustus 1918.

*Gemeenteraadsbesluit om een pomp,
aangedreven door een elektromotor, in
de Binnendommeltjes te plaatsen met
het oogmerk de waterverversing te
bevorderen...*

*Kort daarna kwam de discussie in de
raad op gang om de Binnendommeltjes
te dempen, hetgeen resulteerde in
een raadsbesluit daartoe. Dempen
moest gefaseerd geschieden want het
was duur voor de gemeente: overal
diende riolering te worden
aangelegd...*

*Het zou vervolgens nog duren
tot kort voor uitbreken van
de Tweede Wereldoorlog,
alvorens het laatste van
deze binnenwatertjes
daadwerkelijk was gedempt.*

Protestantse kerk uit 1812 (architect Hendrik Verhees) aan de Clarissenstraat te Boxtel. Het perceel was voorheen hof (tuin) van Lauwerens van Exel. Rechts onderaan is nog water zichtbaar in het Binnendommeltje dat er langs lag. Links naast de kerk een door de Gemeente Boxtel aan de protestantse gemeente overgedane oude straatlantaarn. Het kerkhofje bij de kerk is meermalen bedreigd met opheffen tengevolge van nieuwe wetgeving verband houdende met de lijkbezorging: begraafplaatsen moesten worden verplaatst naar een plek buiten de bebouwde kom. De steen boven de ingang werd in 1906 geschonken en geplaatst.

Overgang van Clarissenstraat naar Bosscheweg, met rechts de Koppel. Op voorgrond het bruggetje in de huidige Clarissenstraat, kerkbruggetje geheten. Rechts lag nóg een bruggetje. Dit voerde naar de bebouwing aan de noordelijke rand van het kerkhof rond de Sint-Petruskerk: Bonenfantenhuis, Pastorijs, Oude School en onderwijzerswoning, later ook naar Torenschool en Protestantse kerkje. De grote villa rechts vooraan was de woning van dokter Piet Hoek, gebouwd in 1903. Direct links over de brug lag vroeger het Barrièrehuis no. 3, gebouwd omstreeks 1744, waar tol moest worden betaald. Het werd in september 1794 tijdens de Slag bij Boxtel door vluchtende Engelse soldaten in brand gestoken. In 1892 werd op die plaats een herenhuis gebouwd. Vóór 1744 kwam het verkeer noord-zuid v.v. via de Zwaanse brug door Boxtel. Den Bosch had ook kunnen kiezen voor een tracé dat via Breukelen en Zwaanse Brug Boxtel binnenkwam, doch die optie viel ongeveer 15.000 gulden duurder uit.

Begin twintigste eeuw waren het de gemeentelijke geneesheren, de artsen **P.M. Hoek** en **K.E.L. Wösten** die waarschuwden voor de gevaren voor de volksgezondheid van deze open riolen. In 1923 veroorzaakten lozingen van **Exportslagerij N.V. Wijnbergen's Fabrieken** (de latere ENCBE, nu **VION**), veel stankoverlast. Huizen in de directe nabijheid van een Binnendommeltje, zoals bijvoorbeeld in de Rechterstraat het geval was, konden het water van hun huispomp niet voor consumptie gebruiken, het vertoonde een ongezonde geur en kleur... Pas op dinsdag 15 oktober 1929 werd in Boxtel een waterleiding feestelijk in gebruik genomen. De in 1928 gebouwde watertoren aan de Ons Doelstraat - ca. 40 meter hoog - stak tot juli 1981 ver boven de omgeving uit. Toen het aanvankelijke plan om er - na buiten gebruik stelling - appartementen in te maken mislukte, werd de markante sigaarvormige

toren gesloopt.

Ter vergelijking: in Amsterdam bestond reeds in 1853 een waterleiding. Vanaf de duinen in Zandvoort werd over ruim twintig kilometer zuiver duinwater de stad binnengeleid. Aan een fontein bij de toenmalige Willemspoort kon men voor één cent per emmer een aantal liters zuiver water tappen. Van later datum stamt de aanleg van waterleidingen tot in de Amsterdamse huizen. In de jaren twintig en dertig van de twintigste eeuw werden alle Boxtelse Binnendommeltjes gefaseerd gedempt. Medio 2008 zijn er stemmen opgegaan om ze, waar mogelijk, terug te brengen in het dorpsbeeld. Tot realisatie is het nooit gekomen. Op menige oude ansichtkaart zijn deze waterlopen of tenminste de bruggen er over nog te zien.

Binnendommeltjes niet voldoende om Boxtel droog te houden

Ondanks het feit dat er vroeger Binnendommeltjes bestonden en zelfs in de tijd dat ze naar behoren functioneerden, waren ze niet steeds goed in staat Boxtel watervrij te houden. Daarvoor zijn meerder oorzaken aan te wijzen. Een ervan is het feit dat gaandeweg de negentiende eeuw steeds meer woeste grond werd ontgonnen. Berucht waren de overstromingen, tot in de jaren dertig van de twintigste eeuw waarbij hele delen van Boxtel onder water stonden. Reeds in de jaren vijftig van de negentiende eeuw zijn er (provinciale) plannen geweest om een **omleidingskanaal** te graven, waardoor het deel van de Dommel dat door het centrum liep, werd ontlast. Pas tussen 1933 en 1935 werd in het kader van de werkverschaffing door de **Nederlandsche Heidemaatschappij** een omleidings- of afwaterings kanaal gegraven¹³. Het begon bij de **Vorsenpoel** en kwam weer in de Dommel uit iets ten zuiden van **Heult**.

Sindsdien is de bebouwde kom van Boxtel, ook bij hoog water, grotendeels gevrijwaard van wateroverlast door overstroming van de Dommel.

Houd benaming Boxtel binnen in ere!

Gezien het hiervoor gestelde is het alleszins gerechtvaardigd om de oude benaming voor het historische hart van Boxtel, **Boxtel binnen** in ere te herstellen. Getracht is aan te tonen dat het historische hart van Boxtel meer omvat dan hetgeen wordt aangeduid met de namen cultuurhistorische as en economische as en in een ander perspectief dient te worden gezien.

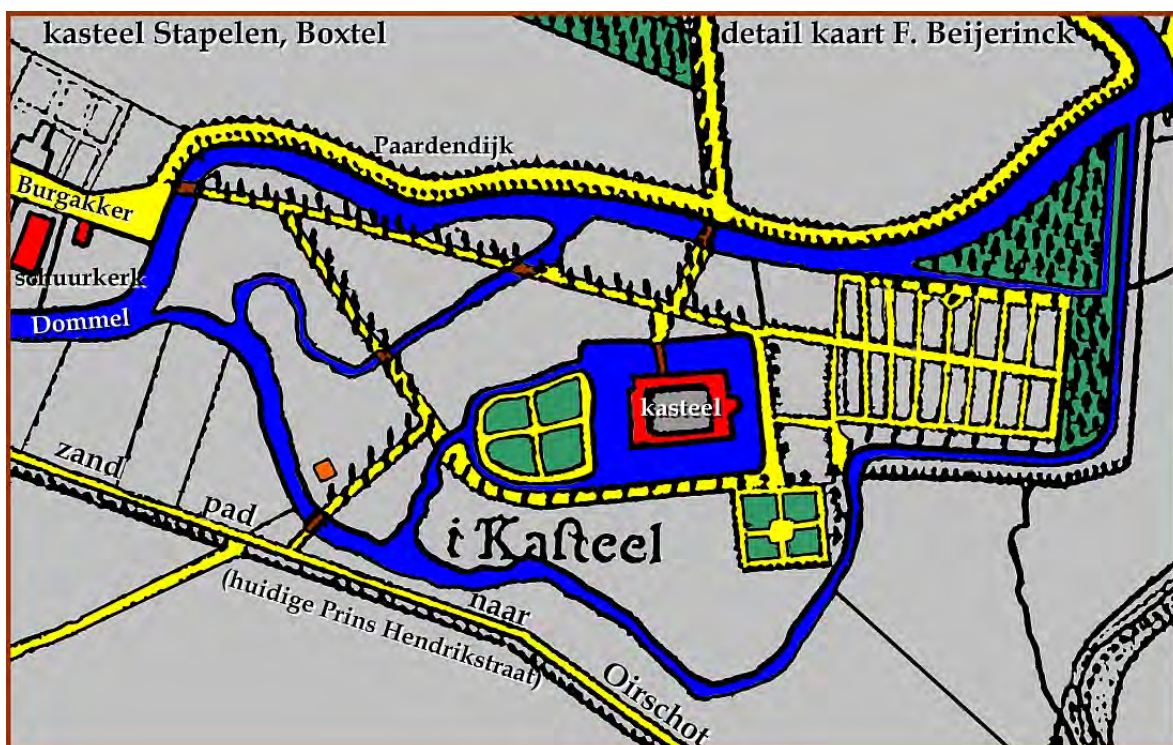
---

¹³ Verslag gemeenteraadsvergadering Boxtel op 21 januari 1936: de voorzitter (burgemeester Van Beek) memoreert in zijn nieuwjaarstoespraak de in 1935 tot stand gekomen werken en vermeld daarbij het afwateringskanaal.

Oude tekening kasteel Stapelen Boxtel, ruim vóór de verbouwing halverwege de 19e eeuw.

Kasteel Stapelen en directe omgeving op een kaart van F. Beijerinck uit het begin van de negentiende eeuw. Onder meer Kasteellaan, Raaphof en het daar nu aanwezige bruggetje bestonden nog niet. Diverse, op het kaartje nog aanwezige stukken Dommel in de omgeving van het kasteel zijn in de loop der tijd gedempt.

Uiterst links op het kaartje hiervoor zien we het einde van de Burgakker waar omstreeks 1672 de katholieke schuurkerk werd gebouwd die in gebruik bleef tot 1827. Aanvankelijk was de Burgakker onverhard. In 1788 toog de Boxtelse landmeter en cartograaf Hendrik Verhees in opdracht van het Boxtelse dorpsbestuur naar Brussel om daar een partij van 61.500 *keyen* te kopen, nodig voor verharding van onder meer de Burgakker. Deze straat werd niet verhard vanwege het drukke verkeer, doch omdat hier de schuurkerk was gelegen. Aan het einde van de Burgakker liep een zandweggetje naar een houten bruggetje dat naar het kasteel voerde. Hier werd omstreeks de jaren 1937/'38 de, nu nog aanwezige, betonnen brug gebouwd door pater **Theodoor Beijer** Assumptionist en leraar wiskunde, samen met leerlingen van de priesteropleiding die toen op Stapelen was gevestigd. Deze leerlingen kregen les en waren gehuisvest in **Missiehuis Sint-Theresia** gelegen tegenover het kasteel, in fasen gebouwd tussen 1927 en 1931. Het forse gebouw bestaat, verbouwd tot woonappartementen, nog steeds. Een ingang van het kasteel was gelegen tegenover de Kasteellaan (die begin twintigste eeuw ontstond), daar waar nu het (gesloten) hek aan de Prins Hendrikstraat staat. Daar lag een brug, het kasteel was vroeger immers ook door het water van de Dommel omgeven. Links van het kasteel lag vroeger een apart eilandje. Vermoed wordt dat het huidige kasteel mogelijk een voorburcht was van het eigenlijke, op het eilandje gelegen, kasteel. Ten tijde dat Onno baron de Senarclens de Grancy het kasteel in zijn bezit had (1819-1834) stond bij het kadaster dit eilandje aangeduid als **plaisiertuin**. In de jaren vijftig van de 20ste eeuw - de gracht rond het eilandje was reeds lang gedempt - werden op deze plek openluchtspelen opgevoerd. Ook is zichtbaar dat het kasteel vroeger dubbel omgracht was: door de gegraven gracht direct rond het gebouw en in een ruimere lus door de Dommel. Op de plek waar rechts op het kaartje de Dommel een bocht naar links omhoog maakt, ligt tegenwoordig de spoorlijn richting Best/Eindhoven.

Aanleg spoorweg

Vrijdag 24 augustus 1860 bereikte Boxtel het bericht dat het was aangewezen als *hoofd-station der zuider-spoorwegen*. Dit was zonder meer aanleiding voor een feestje. De gemeenteraad stelde een *som gelds* ter beschikking *tot het houden van volksvermakelijkheden*. Al vroeg in de ochtend wapperden vlaggen van torens, huizen en fabrieken. Hoewel het weer spelbreker was waren er veel mensen op de been. De harmonie van Boxtel liet zich - met tussenpauzen - horen van 's middags 12.00 uur tot middernacht. In de namiddag trok ze door de straten. Van negen tot elf uur 's avonds was er op het Marktveld een prachtig vuurwerk. Het raadhuis was verlicht, terwijl in het midden een transparant prijkte met daarop de woorden *Hulde aan de Koning en de Vertegenwoordigers*. Tevens was er een trein op geschilderd, terwijl op de raderen van de locomotief het woord **Boxtel** prijkte. Op het balkon van het raadhuis alsmede op een punt op de Markt was er verlichting *à giorno* (schijnwerpers) aangebracht. Toch zou het nog vijf jaar duren vooraleer Boxtel zijn eerste trein zag arriveren. Op 1 mei 1865 kreeg Boxtel de eerste spoorverbinding: vanuit Breda richting Eindhoven. In 1868 volgde het traject naar 's-Hertogenbosch en weer later (15 juli 1873) volgde het **Duits Lijntje**, van Boxtel naar Goch (D.) en verder. Boxtel werd zo een belangrijk spoorwegknooppunt met groot rangeerterrein en locomotiefloods (1880, vergroot in 1890). De bevolking van Boxtel nam behoorlijk toe door de komst van vele van buiten Boxtel komende, voornamelijk protestantse, spoorwegarbeiders. Het Duits Lijntje

kende een periode zelfs dubbelspoor. Vanaf de dertiger jaren van de twintigste eeuw zou het belang van Boxtel voor de spoorwegen weer afnemen. Op 1 mei 2015 viert Boxtel feest: het is dan precies 150 jaar geleden dat in Boxtel de eerste trein aankwam.

Ontstaan bedrijventerrein Ladonk

Aan de westzijde van de spoorlijn, derhalve aan de zijde afgekeerd van het centrum, lag een uitgestrekt terrein met wei- en bouwland. Daar stond onder meer de grote stellingmolen van **Thijs Merks** met even verderop de **Boerenschool** aan de Van Salmstraat. Merks begint later daar in de omgeving een wasserij. Op die plek zit thans **Bandenbedrijf Van Esch** (Tongeren 16). Ook sloopbedrijf **Huiskes** was gevestigd op het terrein achter het spoorwegstation. Na de Tweede Wereldoorlog ontwikkelde dit gebied zich tot industrieterrein, tegenwoordig **Bedrijventerrein Ladonk** geheten. De Mijlstraat, een oude met kasseien bedekte landweg richting Lennisheuvel werd op enig moment aan weerszijden omsloten door de voortgaande uitbreidingen van het bedrijventerrein. Op deze Mijlstraat sloot in vroeger tijd het van Boxtel komende **Zandpad naar Oirschot** (later: Ossenpad, nu Prins Hendrikstraat) aan en vormde de route richting Oirschot.

Het huidige kasteel Stapelen met gracht. Op de achtergrond het tot woonappartementen getransformeerde voormalige missiehuis Sint-Theresia waar ooit jongens woonden en werden opgeleid tot het priesterschap. Het terrein links op de voorgrond was in ieder geval in 1830 nog onderdeel van een eilandje dat naast het kasteel lag. Een hypothese luidt dat mogelijk op het verdwenen eilandje ooit de hoofdburcht heeft gestaan en dat hetgeen wij thans zien als kasteel Stapelen niet meer dan de voorburcht vormde. In de jaren vijftig van de 20e eeuw werden op het terrein van het voormalige eilandje openluchtspelen opgevoerd. Foto van woensdag 30 januari 2013.

Kasteel Stapelen werd oorspronkelijk gebouwd door en was in bezit van de heren van Boxtel. Velen van hen hadden elders ook bezittingen en woonden onder meer om die reden niet permanent in Boxtel. Bij hun afwezigheid werden kasteel en hun verdere bezittingen beheerd door een rentmeester die er ook woonde. Prins **Willem van Oranje** overnachtte er ooit tijdens zijn vlucht naar Duitsland. Zowel Boxtel als het kasteel zijn in de loop der eeuwen meermalen geplunderd, belegerd en vernield. In 1388 en 1483 vonden grote verwoestingen plaats door legers. Op 13 mei 1540 woedde een grote dorpsbrand toen een toorts, megedragen in de Heilig-Bloedprocessie een strooien dak in vlam zette: het Clarissenklooster en 160 huizen gingen in vlammen op. In 1543 vonden verwoestingen en plunderingen plaats door de beruchte **Maarten van Rossum** en zijn troepen. Kartuizer monniken zochten er op enig moment hun toevlucht. Spaanse soldaten vochten reeds op de ophaalbrug. De kartuizers die zich niet langer veilig voelden binnen de muren van het kasteel, sprongen uit ramen de gracht in om, wadend en zwemmend trachten te ontkomen. In 1672 vestigde de Franse **Zonnekoning, Lodewijk XIV** voor veertien dagen zijn hoofdkwartier op het kasteel. Volgens dominee **Stephanus Hanewinckel**, wiens vrouw geboren werd te Boxtel, moet hij bij die gelegenheid nog de toren van de Sint-Petruskerk hebben beklommen om van boven door een verrekijker naar 's-Hertogenbosch - dat hij wilde gaan belegeren - te turen... In 1839 vonden militairen die aan de huidige Prins Hendrikstraat bezig waren met een het graven van een stelling voor geschut een halfvergaan **kuras** (borstschild) en andere delen van een wapenuitrusting uit de tijd dat Maarten van Rossum in Boxtel op strooptocht was.

1779-1794: regeerperiode laatste heer van Boxtel

Prins Frederik III Johann Otto Frans Christiaan Philip van Salm Kyrburg (1745-1794), laatste heer van Boxtel.

In 1779 werd prins Frederik III van Salm Kyrburg (laatste) heer van Boxtel. Hij zou op

verzoek van de Staten-Generaal nog een legereenheid, het **Legioen van Salm**, formeren ten dienste van Republiek der Verenigde Nederlanden. Als **Rijngraaf van Salm** commandeerde hij zijn legioen later tijdens de bijna-regeringsomwenteling onder invloed van de patriotten en voerde hij kort strijd tegen de laatste stadhouder Willem V, zijn voormalige opperbevelhebber. In dat kader ondernam hij een aanval op paleis Soestdijk, toen eigendom van de stadhouder. Daarbij werd één van de bewakende soldaten gedood. Voor hem verrees later een standbeeld dat nu nog nabij het paleis staat. Als legeraanvoerder was de laatste heer van Boxtel een mislukking. Hij werd wel omschreven (historicus **Joost Rosendaal** in zijn boek *Bataven!*) als *een officier met dubieuze loyaliteiten*. **Bilderdijk** omschreef hem als de *schele Rijngraaf*. Het Nederlandse Cavalerieregiment **Huzaren van Boreel** stamt af van zijn legioen. In Parijs liet hij een duur paleis - **Hôtel de Salm** - bouwen. Het werd tijdens de Commune van 1870 in brand gestoken. Nadien werd het gerestaureerd en is thans in gebruik als **Musée National de la Légion d'Honneur**. Later, hoewel hij reeds met zijn zuster en de kinderen van zijn vriend **Alexandre de Beauharnais** op de vlucht naar Engeland was vanwege de **Terreur** van **Maximilien de Robespierre** tijdens de Revolutie, keerde prins Frederik III op dringend advies van zijn vriend terug naar Parijs. Nadien belandden beiden in de beruchte Karmelietengevangenis aldaar. Woensdag 23 juli 1794 stierven ze onder de guillotine. **Joséphine**, De ex-vrouw van De Beauharnais zou enige jaren later de vrouw van **keizer Napoleon Bonaparte** worden. Dochter **Hortense** werd echtgenoot van de latere koning van het koninkrijk Holland: **Lodewijk Napoleon** in het tijdvak 1806-1810.

De zoon van prins Frederik III diende als officier in dienst van keizer Napoleon Bonaparte en weigerde de met schulden beladen erfenis te aanvaarden. De bezittingen van de vroegere **Baronie Boxtel** en **Heerlijkheid Liempde** werden daarna verkocht op het stadhuis in 's-Hertogenbosch. Dat zou nog enige jaren duren voordat het zover was. Opmerkelijk hierbij was dat drie opeenvolgende eigenaren bij de koop - die geschiedde in een aantal kavels - steeds het geheel opkochten en niet een keuze uit enige delen. Pas op 16 januari 1819 kocht **Onno Adolph Marq Willem baron de Senarclens de Grancy** het kasteel met bijbehorende bezittingen. Hij woonde zelf in Sint-Michielsgestel en werd wel **heer van Haanwijk** genoemd. In 1834 kwam kasteel Stapelen c.a. in het in bezit van de Tilburgse textielabrikant **Gerard Bogaers**. Ook hij woonde er nooit zelf. In deze periode stond het kasteel regelmatig te huur. In 1857 verkocht Bogaers zijn Boxtelse bezit aan **Johan (Johannes Hendrikus) Mahie** (1802-1871) uit 's-Hertogenbosch voor een bedrag van 32.650 gulden. Mahie was rooms katholiek, van beroep koopman en zat in de gemeenteraad van 's-Hertogenbosch. Hij liet het kasteel ingrijpend verbouwen waardoor veel van het oorspronkelijke karakter verloren ging. Hij werd wel *Mahie van Boxtel en Liempde* genoemd. Zijn zoon **Gerard (Gerardus Johannes) Mahie** zou het kasteel na het overlijden van zijn vader met zijn gezin bewonen tussen 1871 en 1906. Na zijn overlijden bleef zijn weduwe **Maria Mahie-de Ceva** er wonen. Zij stelde verwoede pogingen in het werk om de verering van de Heilig-Bloeddoeken van Sint-Petruskerk over te hevelen naar kasteel en park van Stapelen, waardoor ten onrechte het verhaal in de wereld kwam dat het Heilig-Bloedwonder op Stapelen zou hebben plaatsgevonden. Mevrouw Mahie-De Ceva verkocht het kasteel in 1915 aan de **Paters Assumptionisten**. De eerste paters arriveerden te Boxtel op 5 januari 1916 en zij bewonen het kasteel tot op de dag van vandaag (2013). In een gebouwtje naast de tegenwoordige oprijlaan vanaf de Parallelweg Zuid dat vroeger diende als missiemuseum is

vanaf januari 2013 de **Lokale Omroep Dommelland** gevestigd. Deze zendt vanaf die tijd in digitale kwaliteit uit.

Dorpsbestuur en raadhuis

Het Boxtelse dorpsbestuur vergaderde in oude tijden in herbergen, waar ook de kist met protocollen werd bewaard. Vaak was de waard of herbergier zelf een van de schepenen. Bestuur en rechtspraak waren nog in dezelfde handen. Boxtel bezat de zogeheten **hoge jurisdictie**, dat wil zeggen dat het bestuur doodvonnissen kon vellen en doen uitvoeren. Door de komst van de Reformatie naar Brabant - Brabant werd **Staats-Brabant** bestuurd door **Staten-Generaal** en **Raad van State** - volgde korte tijd later, naast de reeds bestaande **religieuze reformatie**, een **politieke reformatie**. Uitsluitend belijders van het **Nederduits Gereformeerde** geloof mochten openbare ambten en bestuursfuncties bekleden en enkel dit geloof werd - hoewel er officieel godsdienstvrijheid bestond - gedoogd. In de Politieke Reformatie (staatsverordening) werd nogmaals benadrukt dat het dorpsbestuur van schepenen en president-schepenen protestants dienden te zijn. Tevens mocht niet langer in herbergen worden vergaderd. Boxtel had geen geld om een eigen raadhuis te bouwen. De relatie kerk en overheid was nog innig. Zo kwam het Boxtelse dorpsbestuur terecht in de ruimte aan de oostzijde van de Sint-Petrusbasiliek, tegenwoordig bekend als Heilig-Bloedkapel. In die tijd stond deze ruimte nog niet in open verbinding met de rest van de kerk. Toen in 1823 begonnen werd met de restauratie van de kerk, moest het dorpsbestuur andermaal op zoek naar een ruimte. De toenmalige gemeentesecretaris **Petrus Cuijpers** woonde op de **Dekanij** op Duinendaal, tegenwoordig pastorie van de Verrijzenisparochie. Cuijpers verhuurde een ruimte voor vergaderingen en ook kwam het archief hier terecht. In 1826 deed het gemeentebestuur een poging om het pand **Zeven Gestar**, naast Het Hofje en belendende panden aan te kopen aan de oostwand van de Markt met het oogmerk daar een gemeentehuis te bouwen. Dit plan strandde toen echter. Dit is exact de locatie waar thans het uit 1937 stammende hoofdgebouw van het huidige gemeentehuis staat...

Markt Boxtel. Links de achterzijde van het raadhuis uit 1843 dat vrijstaand op het onverharde Marktveld stond. Rechts in de hoek 't Hofje van de Magdalena van der Stappenstichting uit 1646, waar tegenwoordig woningen en het VVV zijn gevestigd. Links ernaast het oude mannenhuis, nu restaurant En Garde. Rechts van 't Hofje het pand Zeven Gestar met gevelsteen boven de deur. Het was destijds bezit van Servaas Deppen, wiens dochter later zou trouwen met een in Boxtel gekantonneerde officier in de periode 1830-1839 toen Nederland in onmin leefde met België en het veldleger in Noord-Brabant verbleef. Reeds in 1826 wilde het dorpsbestuur op deze locatie een nieuw raadhuis bouwen. Precies een eeuw later zou dat alsnog gebeuren.

Daarna lagen de plannen voor een eigen gemeentehuis jarenlang stil vanwege gebrek aan geld, onder meer vanwege de jarenlange (1830-1839) dreiging van een oorlog met het in 1830 afgescheiden zuidelijke deel van het land, België. Andermaal keek men naar de Markt, nu naar de noordwand. Hier werd in 1839 van de weduwe van vrederechter **Pieter Lodewijk Müller** een groot huis gekocht. Het is het pand waar tegenwoordig meubelwinkel **Den Ouden** is gevestigd. Men had ook hier de bedoeling belendende panden aan te kopen, hetgeen niet lukte. Eindelijk besloot men om een raadhuis losstaand op het Marktveld te bouwen. Teneinde de bouw mogelijk te maken werden 116 hectare woeste grond verkocht. Het nieuwe raadhuis werd in 1843 in gebruik genomen en bood tevens onderdak aan het hier - Boxtel was in 1811 hoofdplaats van een Kanton geworden - gevestigde vredegerecht en aan de veldwachter. Dit raadhuis zou minder dan een eeuw in gebruik zijn. Eind 1936 werd

het gesloopt. Het nieuwe gebouw dat nu nog deel uitmaakt van de oostelijke markt wand, was toen al gereed en werd 4 februari 1937 officieel geopend door de commissaris der koningin.

Brigade Koninklijke Marechaussee Boxtel

Pas in de tijd dat Nederland deel uitmaakte van het Eerste Franse Keizerrijk werd een begin gemaakt met de opbouw van een efficiënt politieapparaat. De Franse **Keizerlijke Gendarmerie** heeft nog een tijdlang onderdak gehad in het Hofje aan de Markt. Deze politiemacht was in Nederland weinig geliefd. De letterlijke betekenis van het Franse *gens d'armes* is *gewapende personen*. Een goed politieapparaat was hard nodig want einde 18e, begin 19e eeuw werd de Meierij geteisterd door criminele personen en bendes die rondzwierven en eenzame reizigers en hoeves overvielen, brandschatten, of beroofden en niet zelden ernstig geweld pleegden jegens hun slachtoffers. Met de komst van koning Willem I werd ook gewerkt aan een nieuwe Nederlandse politie-organisatie. Aanvankelijk was de benaming voor dit nieuw te formeren politieapparaat **Corps De Gendarmerie**. Willem I streepte in de ontwerp tekst voor de wet eigenhandig het woord Gendarmerie door en wijzigde het in **Maréchaussée**. Dit korps werd in 1814 een feit. Artikel 1 van het besluit dat de oprichting regelde luidde: *Er zal worden opgericht een Korps Maréchaussée, bestemd om de orde te handhaven, de uitvoering der wetten te verzekeren en te waken over de veiligheid der grenzen en grote wegen*. Hoewel de naam dus was veranderd, waren de eerste reglementen voor de marechaussee nog gebaseerd op een Frans voorschrift: het *Manuel de la Gendarmerie Impériale*.

Franse gendarme.

Nederlandse Marechaussee.

Bij oprichting van de Marechaussee was het **Departement van Oorlog** verantwoordelijk voor het beheer, terwijl ordehandhaving en politiedienst onder het gezag vielen van het **Departement van Justitie**. Tegenwoordig is het een deel van de krijgsmacht en fungeert het onder andere als militaire politie. Het valt onder verantwoordelijkheid van de **minister van Defensie**.

Tussen 1818 en 1940 was in Boxtel een brigade van de **Koninklijke Marechaussee** gevestigd. Hun taak vormde het uitvoeren van politiediensten. In 1819 werd een pand gehuurd aan de Rechtstraat, op de plaats waar thans het winkelpand van Witteveen staat

Commandant Adam Keijzer

In Boxtel was tussen 1823 en 1830 wachmeester **Adam Keyzer** commandant van de **Brigade Maréchaussée Boxtel**. Hij werd in 1785 in Amsterdam geboren uit ouders die afkomstig waren uit 's-Hertogenbosch. Keyzer was een uitzonderlijk figuur. Gedurende 1811 en 1812 was hij in Franse militaire dienst bij het **11e Regiment Huzaren** en maakte in 1812 met **la Grande Armée** van Napoleon de veldtocht naar Rusland mee, waaronder de verschrikkelijke terugtocht waarbij hij de beruchte rivier de **Berezina** moest oversteken. Van de naar schatting vijftienduizend Nederlandse soldaten die aan dit krijgsavontuur deelnamen, kwam slechts een klein aantal - ongeveer vierhonderd (!) - levend terug. Adam was, hoewel hij er bevroren benen aan overhield, één van hen. Hoe dan ook, hij overleefde en belandde in Polen waar hij **Rosalie Ekkert**, geboren in **Czerniejewo**, leerde kennen. Ze trouwden en keerden terug naar Nederland. In Boxtel werden 3 van hun kinderen geboren: **Anna Catharina**, **Anna Rosalia** en **Constantinus**. Adam maakte in augustus 1830 de **Tiendaagse Veldtocht** tegen België mee en verwierf daar het metalen kruis mee. De op de Belgen buitgemakte kanonnen waarvan dit kruis later zou zijn gegoten hebben nog in Boxtel gestaan. Medio 1844 was hij als eerste luitenant bij de Marechaussee werkzaam in de omgeving van Breda. Later vertrok Adam Keyzer met zijn gezin naar Limburg waar hij als kapitein der Koninklijke Marechaussee in Maastricht werkzaam was. In 1859 overleed hij.

Begraafplaats Tongerenseweg Maastricht

In Maastricht is op de begraafplaats Tongerenseweg nog het graf van zijn op 2 januari 1855 op eenenzestigjarige leeftijd overleden vrouw aanwezig. Adam zelf overleed vier jaar later, op 17 juli 1859, bijna vierenzeventig jaar oud. Zanger, schrijver, presentator en tv-bekendheid **Joost Prinsen**, zoon van een vader die burgemeester van Vught was, is - via moederszijde - nazaat van deze Adam Keyzer.

Adam Keyzer tijdens zijn periode in Breda. Hij leefde tussen 1785 en 1859.

Het echtpaar Adam Keijser en Rosalie Keyzer-Ekkert op latere leeftijd. Blijkens een opdruk aan de achterzijde van de foto is deze afkomstig van 'Photographie L Stollenwerk 's Bosch'. Foto van vóór 1855. (In 1839 werd fotografie uitgevonden)

Adam Keijzer haalde nog bij leven meervoudig de pers: onder meer **De Nederlandsche Staatscourant** van donderdag 27 april 1826, de Franstalige **Journal de la Province de Limbourg** van 22 april en de **'s Gravenhaagsche Courant** van 24 april dat jaar berichtten over zijn manmoedig optreden kort ervoor. Dit was de periode dat Keijzer werkzaam was bij de Boxtelse Brigade der Koninklijke Marechaussee.

Wat was het geval? Men had berichten ontvangen dat een vijftal bekende dieven een inbraak wilden plegen in het huis van **Geert van der Schoot**, die in Gemonde woonde. Op de avond van zaterdag 14 april 1826 trokken marechaussees onder leiding van Adam Keijzer, dan 41 jaar oud, gekleed in boerenkielen naar Gemonde. De inbrekers verschenen inderdaad en bij hun arrestatie verzetten zij zich hevig met messen. Zo hevig dat de marechaussees gedwongen waren hun vuurwapens te gebruiken. Een van de inbrekers kreeg een schot in de buik waaraan hij later die avond zou overlijden, een ander werd gewond aan het hoofd. Wachtmeester Keijzer werd op een haar na geraakt door een kogel afgevuurd door een collega...

Brigade verhuist naar Fellenoord

In 1843 betrok de Boxtelse brigade een eigen pand aan de Fellenoord. Het pand bestaat nog steeds en staat pal tegenover het begin van de Konijnhooldsedreef. Links naast het huis is een aanbouw met grote poort. Hierachter lag vroeger de stal. De vader van de schrijver van dit artikel heeft onder andere daar zijn fabriekje in metaalwaren gehad. Toen omstreeks 1958 deze stal werd betrokken om te dienen als onderdak voor het fabriekje zaten de ringen waaraan de paarden werden vastgezet nog in de muur.

Nieuwe kazerne aan Kasteellaan

In 1912 was een nieuwe kazerne aan de Kasteellaan gereed, die in dat jaar werd betrokken. Daar zou de Brigade Boxtel dienst doen tot mei 1940, het begin van de Tweede Wereldoorlog. Formeel viel voor de Koninklijke Marechaussee op 1 maart 1943 het doek. Na de oorlog kwam er een **Bereden Groep der Rijkspolitie**, die er verbleef tot 1984. Toen werd de kazerne afgebroken om plaats te maken voor woningbouw. Op **Nergena** kwam een nieuw onderkomen voor de bereden politie. Boxtel is een tijdlang een bijzondere eend in de bijt geweest. Naast de Bereden Groep der Rijkspolitie kreeg het op zeker moment een eigen korps gemeentepolitie, hoewel het er op dat moment qua aantal inwoners te klein voor was.

Veel inkwartieringen in Boxtel

Boxtel was van oudsher in trek als kantonnementsplaats voor militairen. In de omgeving lagen nog uitgestrekte heidevelden waar geoefend kon worden. Boxtel werd goed bereikbaar toen vanaf 1745 de verharde weg van 's-Hertogenbosch naar Eindhoven/Luik tot Best was gevorderd. Daarnaast konden goederen ook over de Dommel ('s-Hertogenbosch-Boxtel v.v.) worden vervoerd. Inkwartieringen zouden, met tussenpauzes, terugkeren tot aan de Tweede Wereldoorlog. In augustus 1830 scheidde België zich af van Nederland. Het zou duren tot 19 april 1839 voordat koning Willem I zijn nederlaag erkende en zich neerlegde bij het **Verdrag van Londen**, waarbij de afscheiding formeel werd erkend.

Tussen 1830 en 1839 verbleef het gehele veldleger in Noord-Babant. Dat betrof omstreeks 37.000 man en 6.500 paarden. Er waren weliswaar vestingsteden met kazernes, doch die waren volkomen ontoereikend om alle militairen te huisvesten. Er ontstonden grote legerkampen, waarvan die bij **Rijen** en **Oirschot** het bekendste zijn geworden. Ook in dorpen en steden werden vele militairen met materieel en paarden ingekwartierd: dat kon bestaan uit alleen onmderdak of onderdak plus voeding (vivres: mondvoorraad, levensmiddelen). De inwoners kregen daar een vergoeding voor. Het dorpsbestuur (burgemeester en assessoren) was daar voor aangewezen. Daar ontstond nogal eens onenigheid over, omdat de gemeente - beducht als men was voor tekorten - niet het gehele bedrag aan rechthebbenden uitbetaalde. De gouverneur van de provincie moest er op enig moment zelfs nog aan te pas komen.

Een voorbeeld: Boxtel telde in 1833 ca. 3.600 inwoners. Gedurende dat jaar waren er 977 militairen en 532 paarden ingekwartierd. Cholera had al eerder Nederland geteisterd en bereikte in 1832 ook Boxtel waar slachtoffers onder bevolking en militairen vielen. De overheid moest een gebouw aanwijzen waar met de ziekte besmette personen in quarantaine konden worden gehouden. Eerst had men daarvoor kasteel Stapelen op het oog, doch eigenaar **Onno baron de Senarclens de Grancy** weigerde iedere medewerking. Daarop vond men ruimte in **'t Hofje** op de Markt en in een woning van **Velsen**. Gedurende langere tijd was in Boxtel een divisiehoofdkwartier gehuisvest. Waaronder dat van de **Tweede Divisie**, onder leiding van luitenant-generaal **Karel Bernhard Hertog van Saxe-Weimar** die gehuwd was met een zuster van de Engelse koning. De hertog had zijn intrek genomen in het fraaie, thans nog bestaande pand aan de Clarissenstraat nr. 22 (thans notariskantoor). Te Boxtel verkeerden meerdere malen ook de kroonprins en latere koning **Willem II** alsmede

diens neef, **Alexander Nicolaas Romanov**, grootvorst en latere tsaar van Rusland. Er werden luisterrijke, drukbezochte soirees gehouden, die voortduurden tot in de kleine uurtjes. Wat zullen de eenvoudige Boxtelaren hun ogen hebben uitgekeken.!

Karl Bernhard hertog van Saksen-Weimar, luitenant-generaal en commandant van de 2e Divisie, waarvan het hoofdkwartier onder meer te Boxtel was gevestigd. De hertog woonde met zijn gezin in het fraaie herenhuis op het huidige adres Clarissenstraat nr. 22. Hij was gehuwd met een zuster van de vrouw van de koning van Engeland.

Clarissenstraat 22 Boxtel. Thans notariskantoor. Op deze plek werd in 1787 een herenhuis gebouwd door Johan van den Ham, oud-pachter van het schuin er tegenoverliggende Barrièrehuis no. 3. Omstreeks 1880 ver- dan wel herbouwd. Er omheen lag een grote tuin.

Namen vroegere bewoners van het pand Clarisenstraat nummer 22: **Helbach, Krieger, Velsen, v.d. Ven, J. Franke, Van Boeckel, C. van Berkel**, alsmede enige burgemeesters: baron **Van Lamsweerde** en baron **Van Hugenpoth tot Aerdt**. Helbach stelde globaal tussen oktober 1798 en 30 maart 1800 een ruimte in zijn huis ter beschikking van de protestantse gemeente waar hij zelf kerkenraadslid was geweest, om er kerkdiensten te houden. Hier woonde de commandant van de Tweede Divisie, **Karel Bernhard hertog van Saxon-Weimar** met zijn gezin een aantal jaren tussen 1830 en 1839. Ook het divisiehoofdkwartier was in Boxtel gevestigd: mogelijk deels ingekwartierd en deels in tenten.

Aanleg redoutes

Begin 1839 dacht Nederland dat een aanval van België aanstaande was. In Boxtel en omgeving werden veldversterkingen, redoutes aangelegd. Op Boxtels grondgebied maar liefst twaalf stuks. Restanten van twee exemplaren bestaan tot op de dag van vandaag: één in park Molenwijk bestaande uit een inmiddels begroeide heuvel (in de volksmond **Heksenberg** geheten) met water ervoor, nabij de spoorlijn. De andere op een perceel gelegen aan de Esschebaan. In 2012 werd door het Waterschap De Dommel in samenwerking met Heemkundekring Boxtel een redoute teruggebracht in het terrein: in een weiland in de bocht in de Konijnhooldreef: de redoute **Konijnenberg**. In 1839 stond binnen die redoute een kanon, gericht op de Eindhovenseweg nabij de brug teneinde een nadering door de vijand van die zijde te bemoeilijken. Deze defensiewerken hebben nooit daadwerkelijk dienst

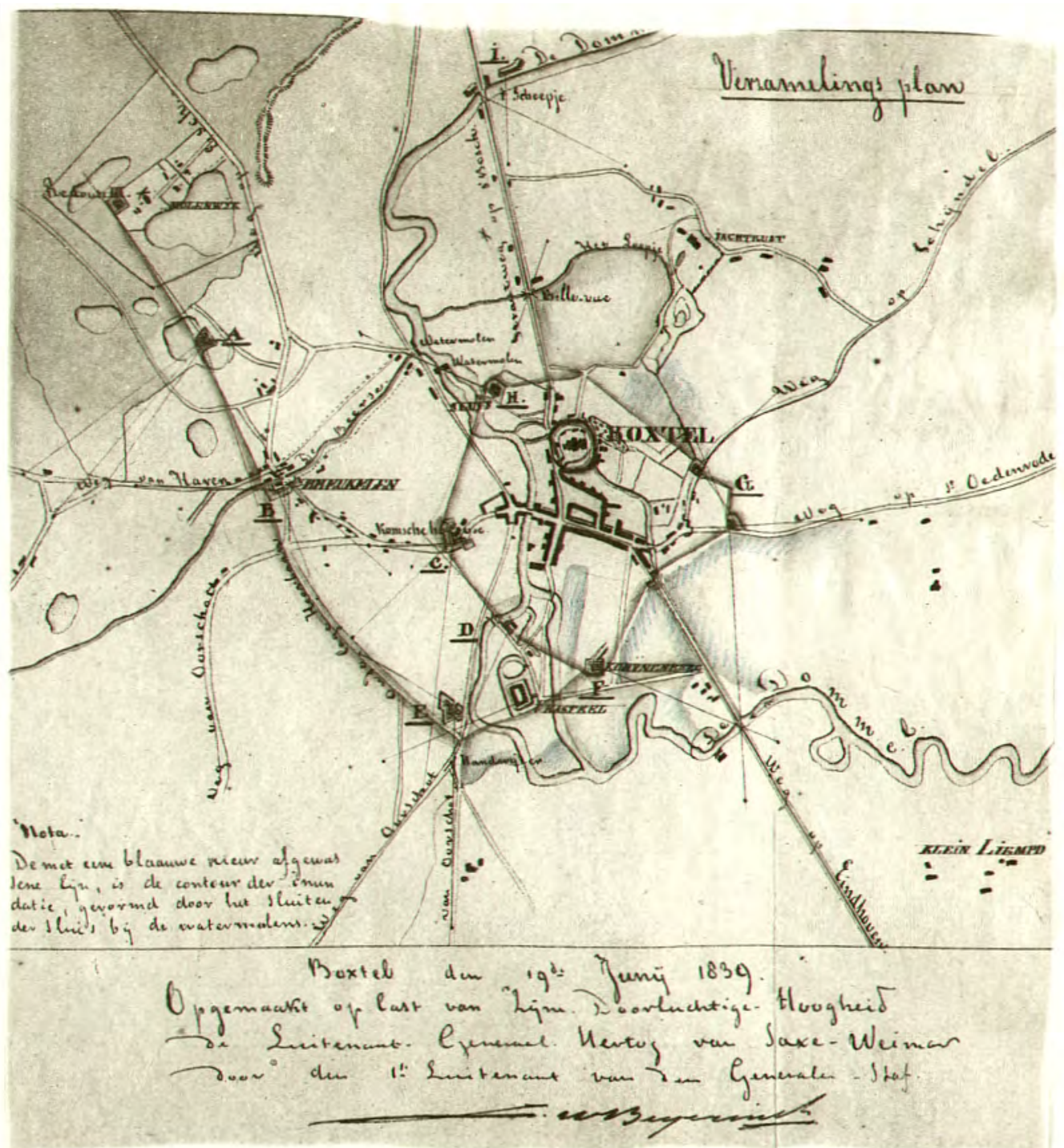

gedaan. Na april 1839 werden ze ontmanteld. De nog bruikbare materialen zoals hout en ijzer werden verkocht. Ingekwartierde militairen vertrokken massaal terug naar hun woonplaatsen. De rust keerde weer terug in Boxtel. De percelen van de meeste van de voormalige redoutes bleven nog decennialang defensie terrein en werden verpacht. Mocht u geïnteresseerd zijn geraakt in de periode 1830-1839 waarin ook Boxtel deel uitmaakte van de gebeurtenissen rond afscheiding van en strijd om behoud van België: zie mijn artikel **Flarden geschiedenis in Boxtel en Brabant 1830-1839** op website www.heemkundeboxtel.nl.

In het terrein teruggebrachte redoute bij bocht in Konijnhooldreef. Links liggen park en kasteel Stapelen. Op achtergrond bebouwing Grote Beemd en midden erachter de toren van de Sint-Petrusbasiliek. Februari-april 1839 was deze redoute bemand en stond een kanon opgesteld met de loop wijzend naar rechts, richting brug over de Dommel in de straatweg, nu Eindhovenseweg. Het schootsveld was toen vrij van obstakels (bomen, struiken) dan wel was er vrij van gemaakt. Foto van vrijdag 2 december 2011. Terugkeer van deze redoute in het terrein geschiedde als een initiatief van de Boxtelse Heemkundekring, in samenwerking met Waterschap de Dommel. in het kader van het project Dommel door Boxtel. De hellingbaan, nodig om het zware kanon omhoog, binnen de redoute te kunnen brengen, werd niet teruggebracht.

Kaartje gemaakt op 19 juni 1839 door de 1e luitenant van de generale staf W. Beijerinck op last van de luitenant-generaal de Hertog van Saxe-Weimar, commandant 2e Divisie. Op het kaartje staan alle 12 in Bostel aanwezige redoutes in getekend. Op dat moment hadden de redoutes hun functie reeds verloren: een eventuele dreiging van België bestong niet langer.

Feestelijke ingebruikname redoute aan de Konijnhooldreef op vrijdagmiddag 7 september 2012. Rechts van het kanon: wethouder Peter van de Wiel en watergraaf Peter Glas.

Raadhuis op het - toen nog onverharde - Marktveld. In gebruik tussen 1843 en 1936. Tevens zetel van het Vrede- later het Kantongerecht. Het klokje boven in het torentje hangt nu - gerestaureerd na eerdere beschadiging door vandalisme - links naast het bordes van het huidige gemeentehuis, aan Marktzijde. Aan de rechterzijde is tegen de muur het gemeentelijke publicatiebord aangebracht: weinig mensen lazen een krant. Belangrijke mededelingen werden door de dorpsomroeper op zijn ronde door de straten bekendgemaakt. Hij was voorzien van een bel om zijn komst aan te kondigen: inwoners kwamen dan naar buiten of openden een raam. Aanvankelijk verrichtte de dorpsomroeper zijn werk te voet, later op de fiets. Bekend zijn, tot in de vroege jaren zestig van de 20ste eeuw op deze wijze gedane, bekendmakingen dat er vlees van een noodslachting op het slachthuis verkrijgbaar was...

Het raadhuis van Boxtel van 1843 tot 1937, tevens zetel van het kantongerecht van 1843 tot 1877, opvolger van het vrederecht stond prominent op de markt. Boxtel was reeds vanaf 1811 (Nederland was tussen 1810 en 1813 onderdeel van het Eerste Franse Keizerrijk) hoofdplaats van een kanton en kreeg diensgevolge een vrederecht binnen haar grenzen. Dit gerecht had geen eigen onderkomen en zo hield Hendrik Verhees, de eerste vrederechter (1811-1813), zitting in een ruimte van herberg **Het Fortuin**, in 1668 door **Hendrik van de Mosselaar** gebouwd. Later wijzigde de naam in hotel **De Kei**, een toepasselijke naam aangezien de eigenaar tevens aannemer/ stratenmaker was. Het was gelegen op overgang van Markt naar Clarissenstraat. Tot 1877 hoefde de vrede- en vanaf 1838 diens opvolger, de kantonrechter geen geschoold jurist te zijn. Men werd geacht te oordelen op basis van billijkheid. In 1877 verloor Boxtel haar status van Kantonsplaats en daarmee ook het

kantongerecht. De Markt werd tot de aanleg van de straatweg van 's-Hertogenbosch naar Eindhoven/Luik (aanvang 1742) aangeduid met **Strijpt**. Vanaf omstreeks 1744 komt de naam **Marktveld** in zwang. Gedurende vele jaren prijkte hier ook een grote, fraaie dorpspomp. In de winter kreeg deze pomp een 'winterjas' aan in de vorm van een strooien omhulsel bedoeld om bevriezen te voorkomen. Het plein zou nog lange tijd onverhard blijven. In 1899 wilde het toenmalige raadslid **J.J. van der Eerden**, bij gelegenheid van de inhuldiging van Wilhelmina als koningin, als geschenk aan de Gemeente het Marktveld op zijn kosten laten verhard. Zijn geschenk werd echter niet aanvaard door de gemeenteraad. Pas in 1924 volgde verharding en wijzigde langzamerhand de naam in **Markt**. In 1936 begon achter het hier afgebeelde raadhuis naast het Hofje, de bouw van een nieuw gemeentehuis, dat op 4 februari 1937 in gebruik werd genomen. Eind 1936 werd het raadhuis uit 1843 gesloopt. Het klokje uit het torentje op het dak alsmede het wapen van Boxtel in het timpaan bleven bewaard. Het gerestaureerde klokje hangt sinds kort naast het balkon in de frontgevel van het gemeentehuis. Het Boxtelse wapen leidt een verborgen bestaan op de gemeentelijke parkeerplaats naast de nieuwbouw, toegankelijk via de Dr. Van Helvoortstraat. Tegenover het raadhuis, aan de overzijde van de Markt stond **Koninklijke weverij Van de Ven**. Op die locatie staat thans winkel- en appartementencomplex **De Croon**.

Het nog onverharde Marktveld, omstreeks begin twintigste eeuw. Vrijwel leeg, met uitzondering van enige, voornamelijk jeugdige passanten en mensen - zie rechts - die nieuwsgierig in de deuropening staan. Een foto maken was in die tijd nog een zeldzaamheid in Boxtel. Mogelijk had de fotograaf zelfs verzocht om stil te staan: de benodigde sluitertijd voor het maken van deze foto was waarschijnlijk dermate lang dat de personen er anders vaag op hadden gestaan. Fotograferen vergde nog de nodige voorbereidingstijd, de apparatuur was nog gewichtig en fors van omvang, staande op een driepoot. Achteraan een hoge lichtmast met een spitsbooglamp. De foto werd genomen vanaf een standpunt in de directe omgeving van de dorpspomp.

Marktdag, vermoedelijk begin twintigste eeuw. Rechts de noordwand van het Marktveld dat pas in 1924 werd verhard. In het derde pand van rechts (hoogste dak) heeft een tante (tante Door (Dora) van Haren-van Exel) van schrijver dezes jarenlang een sigaretten- sigaren- en snoepwinkeltje gedreven. In het kleine kamertje rechts naast de winkelruimte werd meestal gekaart en zag het er blauw van de sigaretten- en sigarenrook. Het kaartspel deed de gemoederen in die kleine ruimte soms danig oplopen: er werd dan hard met de vuist op de tafel geslagen waardoor de koperen bakjes met (kaart-) centen de lucht in vlogen... Op enig moment in de vijftiger jaren ging tante Door ook, via een kleine automaat, kroketten verkopen. Links op de foto, achter de bomen kwam in de dertiger jaren een Edahwinkel, gedreven door een oom (Piet Traa) en tante (Lena Traa-van Haren) van de schrijver van dit artikel. Reeds in 1684 gaven de Staten-Generaal Boxtel toestemming tot het houden van een beesten- en paardenmarkt. In de achttiende eeuw werd er ook een beestenmarkt gehouden bij het Barrièrehuis aan de Clarissenstraat. De wekelijks op vrijdag gehouden markt werd pas in 1874 ingevoerd en droeg aanvankelijk de naam botermijn omdat er veel boter werd verhandeld Er was ook een gemeentelijk waag voor het wegen van de boter. Langzaamaan werden steeds meer goederen aangevoerd voor verkoop: granen, groenten, eieren en andere levensmiddelen, klompen, kledingstoffen, manufacturen, gereedschap. Gezien het hoge standpunt werd deze foto waarschijnlijk genomen door een openstaand raam op de verdieping of het balkon van het op het Marktveld staande raadhuis.

Zicht vanuit de Kruisstraat op Markt richting Clarissenstraat. Links Hotel van de Ven, waar in augustus 1944 de ouders van de schrijver van dit artikel hun huwelijksfeest hielden. Achter de bus de voormalige, uit 1668 stammende, herberg Het Fortuin. Op deze foto reeds Hotel De Kei geheten. Links ervan de winkel van Van Haeren en weer links daarvan het pand dat Van Lieshout omstreeks 1850 bouwde. Ervoor stond op die plek het huis van Hendrik Verhees (1744-1813). In de herberg hield Verhees tussen 1811 en 1813 zitting als eerste vrederechter van Boxtel. Let op de, nog bovengrondse, elektriciteitskabels zichtbaar op de foto. Datering foto: omstreeks jaren dertig 20ste eeuw.

Voordat het Ursulinenklooster aan de Baroniestraat gereed was (1911), vonden de zusters tijdelijk onderdak in Hotel De Kei. In 1918 werd er de **School voor Verlofsofficieren Cavalerie** (later **reserve officieren** genoemd) opgericht met als commandant ritmeester **Adolph Blussé van Oud Alblas**, afkomstig uit Dordrecht. Datzelfde jaar nog verhuisde deze school naar Amersfoort. Jaren nadien is het traditie geworden dat maandelijks een Brabantse lunch-bijeenkomst wordt gehouden door de **VOC** (Vereniging voor Officieren Cavalerie) in restaurant **De Waag** op de Markt. Tafelpraeses tot 2012¹⁴ was de Boxtelse oud reserve luitenantkolonel der Cavalerie en oud-wethouder **Dirk van Zuidam**. Pieter Blussé van Oud-

¹⁴ Op woensdag 28 januari 2015 gaf **Dirk van Zuidam** zijn voorzitterschap over aan een bij die gelegenheid gecreëerd triumviraat dat vanaf dat moment de voorzittersfunctie, bij tourbeurt overnam.

Alblas, zoon van de oprichter van genoemde school is daarbij nog regelmatig aanwezig. Zo werd zijn negentigste verjaardag uitgesteld - op zijn verjaardagsdatum medio juni, heerste er in Nederland extreem hoge temperaturen - gevierd op woensdag 28 augustus 2019.

Overigens... de relatie tussen Boxtel en het wapen der Cavalerie heeft nog oudere roots: die beginnen met de laatste heer van Boxtel, Prins **Frederik III van Salm Kyrburg** zoals u eerder in dit verhaal kon lezen.

Een nog onverhard Marktveld te Boxtel. In 1904 hield het Eerste Regiment Huzaren manoeuvres te Boxtel. Mogelijk dat de commandant zojuist zijn opwachting heeft gemaakt bij de burgemeester. Het lijkt er op dat de foto werd genomen vanaf het bordes van het destijds vrijstaand op de Markt aanwezige raadhuis. In het midden is de dorpspomp zichtbaar. Het pand van Pieter van de Ven, links achteraan, op het adres A-25 werd in 1917 (mobilisatie) door de generaal-majoor Piepers gevorderd als ontspanningslokaal voor cavalerieofficieren. Achteraan rechts (niet zichtbaar) voorbij de bomen stond Hotel De Kei waar in 1918 de School Verlofsofficieren (reserveofficieren) der Cavalerie werd opgericht en haar onderkomen had. Commandant was ritmeester Adolph Blussé van Oud-Alblas.

Eerste gemeentegids verschijnt in 1925

In het jaar 1925 verscheen een eerste gemeentegids van Boxtel. Het was een particulier initiatief, genomen door N.V. D.Y. **Alta's Uitgeversbedrijf** te Amsterdam. De eerste pagina meldde dat de gids was 'UITGEGEVEN MET MEDEWERKING VAN HET GEMEENTEBESTUUR'. Het boekwerkje werd gedrukt bij **electrische drukkerij van J.P.**

Tielen Boxtel. Pas zeven jaar later, in 1932, zou de tweede Boxelse gemeentegids het licht zien. In die eerste gids was een tabel opgenomen met uitkomsten van gehouden volkstellingen. Hieruit blijkt onder andere dat per 19 november 1849 Boxtel 4.433 inwoners telde, waaronder 113 van diverse protestantse denominaties, 4.317 katholieken en 3 joden. Per 31 december 1920 telde Boxtel 9.684 inwoners, waaronder 447 protestanten, 9.191 katholieken en 2 joden. In 71 jaar derhalve bijna een verdubbeling van het inwonertal.

Groei inwonertal

Hieronder volgen uit genoemde gemeentegids nog enige inwonertallen:

1822: 3.212 inwoners

1840: 4.222 inwoners

1870: 4.800 inwoners

1890: 6.082 inwoners

1910: 8.025 inwoners

1917: 9.355 inwoners

1923: 10.258 inwoners.

1932: ca. 11.000 inwoners

Per 1 januari 2013 telt Boxtel in totaal 30.441 inwoners.

Hiervan zijn 15.099 mannen en 15.342 vrouwen.

Gesplitst naar woonkern:

- Boxtel: 24.706 inwoners

- Liempde: 4.887 inwoners (Liempde werd per 1 januari 1996 bij Boxtel gevoegd)

- Lennisheuvel: 848 inwoners.

Meer weten over de geschiedenis van Boxtel? Zie o.a. websites:

www.heemkundeboxtel.nl

www.hendrikverheesboxtel.nl

www.bhic.nl

www.beelbankboxtel.nl (heel veel beeldmateriaal)

© tekst en foto's: Ruud van Nooijen, Boxtel

Bronnen o.a.:

- Baanderheren boeren & burgers, Jean Coenen
- de boxtelse St. Petrus, Piet Dorenbosch (2 delen)
- Een motte op de kerkheuvel, meer dan een hypothese, Heemkundekring Boxtel.
- Koninklijke Bibliotheek, historische kranten
- Koninklijke Marechaussee Brigade Boxtel, Christ van Eekelen, 2009
- Gemeentegidsen Boxtel 1925, 1932.
- Boxtel Kijk nou 'ns!, Theo van den Aker (Piet van Oers, foto's)
- oude foto's Boxtel
- website Gemeente Boxtel
- bibliotheek Universiteit van Tilburg

- mondeling ontvangen informatie van drs. S.W. Aarns
- Brabants Centrum
- De productie van linnen en huishoudtextiel in Boxtel, de Firma W.J. van Hoogerwou & Zonen 1852-1970, Hans Pel.
- Stichting Menno van Coehoorn
- Boxtel in oude ansichten, Piet Dorenbosch, 1979
- Boxtel in grootmoeders tijd, Wil Doyen en Frans van Susante.
- historicus Joost Rosendaal, interview met VPRO inzake invoering huisnummering.
- Boxtelse kohieren inzake personele belasting 1811-1821
- Huiskohieren Boxtel 1786
- brief 23 april 1917 commandant cavalerie-brigade, generaal-majoor Piepers.
- website www.defensie.nl
- Reizen door de Meierij, ds. Stephanus Hanewinkel
- website www.basaarts.nl

*****
 *****
 *** *****